

AZ ELSŐ MAGYAR
POLITIKAI SZINMŰ

ÉS

K O R A.

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ A T H E N A E U M NYOMDÁJÁBAN.

1876.

I.

Annak a szellemi forrongásnak, melyben hazánk a XVI. századot átélte, legnagyobb érdekű irodalmi emléke kétségkívül az a dramatizált jellemrajz, melyet egy ismeretlen satyrikus Balassa Menyhértről készített s Karádi Pál, temesvári unitárius pap és alföldi superintendens, még Abrudbányán laktában, itteni nyomtató műhelyében kinyomatott. A címlappal és előszóval együtt összesen negyvennyolcz lapra terjedő könyvecskének egész címe ez: *Comoedia Balassa Mennihart arultatasarol, melliel elszakada az Magyar orszagi masodic valasztot Janos kiraltul. Matthei 22: Aggyatoc meg az Chaszarnac az Chaszaret, es Istennec is az Istenet. Nyomtattatot Abrugybanyan ezer otszaz hatuan kilenczedic esztendőben.* Végjegyzete az utolsó lapján: *Szekes-feyervari Karadi Pal miheleibe sz. Andras hanac huzon egyedic napian.* Hogy az epés humor, melynek terméke az egész, kinek szívéből esordult e megsárgult lapokra; e biztos cél felé röpülő, gyilkos nyilak kinek tegzéből kerültek; e kifejező, velős, jellemzetes nyelvet ki beszélte: nem mondhatjuk meg. A komédia szerzője ismeretlen s maga a munka is csak egyetlenegy példányban került el a pusztulást. ¹⁾ Nagybecsű emlék történetírónak és aestheticusnak egyiránt. Mig ez a komédiának fölgördült függőnye mögött a drámai jellemzésnek ritka erejével találkozunk, mely a nyugoti

¹⁾ Ez az egyetlen példány a magyar akadémia könyvtárának tulajdona, hova a Teleki könyv-gyűjteménynyel jutott. A címlepon rendkívül nehezen olvasható írásból azt tudjuk meg, hogy e könyv 1595-ben Püspöki Baráth András, más néven Váradi Bolthos birtokában volt, 1764-ben pedig — egy, a címleap alsó szélére írt jegyzet szerint — örökösödés útján Bolthos Baráth Mihály tulajdonába került.

szomszédokat diadalmas versenyre hívja: addig amaz a századnak szomorú képét látja ott mély erkölcsi süllyedésével, áruba bocsátott lelkeivel, hatalmas nyomorgatóival, uratlan uraival, kik a koldus fillérére áhítoznak, rossz és jó ügyek szolgálatában egyenlő gazdagon ontott vérével, a veszni készülő kényurak fajtájának dögleletes rothadásával s egy új kor eszméinek reményteljes csiráival. Mindezt ismerjük a krónikák lapjairól is, melyek nyomán alantabb meg fogjuk kísérelni részletesebb rajzát e kor erkölceinek; de ezeknek jellemzőbb, életteljesebb, ezer részlet által hihetőbb s közvetlensége által hathatósabb képét e rövid komédiánál nem találjuk sehol.

A kor nyomorát, kétségbeesését nem csupán két ellentétes érdeknek pihenést és békét nem ismerő, szakadatlan és eldöntetlen küzdelme szülte. A nyugoti országok legnagyobb részében a viaskodás csak az oltárok körül forgott, s ha belevonattak is a vallásén kívül más érdekek: ezek kiinduló pontja és végső célja mindig a lelkiismereti szabadság ügye volt. A német parasztháború egyik fő-fő vezetője, Münzer Tamás, »Gideon kardját« övezte derekára és az »Isten országát« akarta megalapítani. Másutt meg épen tisztán csak a német és svájci reform s a római conservatismus között folyt a véres vita, melynek sorsát egyik vagy másik félnek teljes lenyűgözése, avagy egy-egy józanon megalkuvó béke eldöntötte s a szellemeket új eszmék, új törekvések foglalhatták el. Magyarországon sokkal bonyolultabb volt a kérdés, mely a XVI. század folytán számos ágból bogozódott össze annyira, hogy mindegyik csomójának teljes megoldása sokkal tovább tartott, mint Európa akármelyik államában. Itt nemcsak protestantismus és katholicizmus, reformatió és anti-reformatió fenték egymásra fegyvereiket és készítették elő a következő század több nagy háborúját. A török hatalom fényes delelőjén; rövid évek alatt foglalta el az ország területéből mindazt, a minek visszaszerzésére évszázadok vérontásai kívántattak. Ezenkívül két uralkodó család versengése esik e korbá, melyek közül mindegyik fegyverrel és párttal követelte magának a koronát; a harcz eredménye s egyszersmind új bonyodalmak forrása: a keleti magyar állam külön alakulása lett. A fenyegetett nemzeti szabadság is oda sorakozott, a küzdő érdekek közé; a Habsburgok hívei közül

is sokan szegültek ellene méltó háborgással a német politicának. És ha maradt volna még egyetlen pont békén, azon a főurak és köznemesség hosszú harcának utolsó rezgései vonúltak át; a paraszt-háború óta sokszorosan sanyargatott föld népe pedig zugolódva nyögött kényurai alatt. E sok ellentétes érdek zavaros küzdelme tölti be e század történetét.

A sok ponton vívott küzdelmek közül majd mindegyiknek hallatszik fegyvercsattogása a Balassa Menyhért árulásáról készült komédiában. A protestans író esúffá teszi az esztergomi érsekben az egész pápistaságot. A jó magyar gúnyának legelső nyilát a németiségre lövi. Egész munkája: pártot-fogás a Zápolyák igazai mellett. A rabló urak által gyötört szegénységnek panaszja, gúnya, mérge. Körülvesz bennünket az egész zaklatott nemzedék s bevádolja előttünk papjait, a kik áztatják, vezetőit, a kik elárulják, és urait, a kik kirabolják.

Ha e politicalai színműnek irodalomtörténeti értéke nem lenne is olyan nagy, a minő valóban, mint erkölcs-történeti emlék is mindig a legbecsesebb maradványok közé tartoznék.

II.

A magunk krónikái, országgyűlési és egyéb történeti emlékei ép oly szomorú világításba helyezik a mohácsi vészre következőt félszázados átalakulási korszak erkölcsi viszonyait, mint a Magyarországon járt idegen diplomatáknak egybehangzóan sötét tudósításai, melyek — a mint most egymásután kerülnek elő a külföldi levéltárakból — vigasztalás nélkül való gyászbeszédnek tetszenek egy dicstelen halállal kinúlt tetem fölött. Csak az utolsó lantos szívében dereng még egy sugara a reménynek, mely az összetartás által visszaszerezhetőnek hiszi mindazt, a mi veszendőbe ment. A többiek mind egy nagy temető képét rajzolják, melyen itt-ott egy kétségbeesett kis csapat még hősileg vivja életre-halálra szóló harczát; egy másik ezer szorongatás között keres helyet, a hol az új építést meg lehetne kezdeni a romok fölött; de az egész el van lepve a csatatér hiénáitól. Szövet-ségben köszöntöttek ránk a political bukás és az erkölcsi pusztulás; keletről és nyugotról új meg új invázió s a belső féreg, mely a nemzet idegeit ellankasztotta s erejének kifejtésére képtelenné tette. Háborúja volt az valóban mindeneknek mindenek ellen: hadaknak hadak ellen, királyoknak királyok ellen, hívóknak hívók ellen, a pillanatnyi előnynek az állandóbb biztosság ellen, az egyéni érdekeknek a közczélok ellen, a hatalomnak az erkölcs ellen. A kóranyag, mely e szomorú időben pusztította a nemzet testét, nem egyszerre és nem véletlenül gyülekezett össze.

A mohácsi catastrophiában egyik legnagyobb szerencsétlenségünk az volt, hogy oly időpontban ért, mikor egész állam-életünk átalakulóban vala. Az országos rendek közjogi viszonya egymással szemben bár immár félszázad óta tartó, de még mindig

eldöntetlen vita tárgya. Mátyásnak volt ereje diadalra juttatni eszméit a köznemesség nagyobb országos befolyása iránt; de nem volt ideje megszilárdítani a dolgok új rendjét. A helyett, hogy az állam épülete az általa alkotott új arisztokráciában s jelentékenyebb politikai tényezővé emelt alsóbb nemességben új támaszt nyert volna: a mint megmerevült a hatalmas kéz, mely az ellentéteket közös célra működni kényszerítette, ezek egymás ellen fordultak. Az alkotmány régi sánczai megtárgultak s a jelen viszonyokkal senki sem volt megelégedve. Az Anjouk és Zsigmond alatt megizmosodott oligarchia a Mátyás előtti állapotokat ohajtottotta vissza; a köznemesség az alkotmánynak népi irányú átalakítására látszott törekedni, céljai biztosítására a királyi hatalom sértetlen teljességét védelmezvén a főurak ellen. Az éles ellentéteket nem volt képes kibékíteni a demagogia véres feltámadása sem; a két rend között a szakadás 1518-ban Budán megtörtént. Az új alkotmányszervezet főirányának kérdése még eldöntetlen, mikor a nemzet feje fölött régtől fenyegetve függő kard lecsapott. Ellhárítása isten csodája lett volna, mert Mátyás katonai alkotásai is füstbe mentek; az állandó sereg dísztelen véget ért s a régi banderális, portális, fölkelő és népi csapatok már képtelenek valának eredményeket vívni ki rendes katonaság ellen. Nemesak a politikai, hanem a katonai szervezetet is forrongóban, átalakulóban, megszilárdulatlanul találta a mohácsi uap. Az erkölcsöket hasoulóképen. A királyi udvartól terjedt lefelé a métely. Az olasz kormányokhoz küldött követi jelentések hihetetlen dolgokat beszélnek amaz erkölcsi nyomorról, mely a királyi lakban Mátyás fényes korát követte.¹⁾ A főurak várai méltó párjai lehettek a fejedelmi laknak; józan beszéd csak délelőtt volt hallható bennök s valóban »mindennek olyan színe volt, mintha nem tarthatna sokáig.« Akármint ítéljük a paraszt-háború fölött s akármilyen hézagosaak legyenek ismereteink előzményei felől: bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama rettenetes okozatot rettenetes okoknak kellett előidézniök. Az irgalmatlan hatalomnak féktelenül kellett nyomorgatnia a védtelenséget s a német rabló-lovag-világnak is, mely már ez-

¹⁾ II. Lajos és udvara, Fraknoi Vilmostól. *Budapesti Szemle*, 1876. 19. sz.

idétt utolsókat vonaglott odakünn, elvétele találkozunk egyes, ide vetett hullám-gyűrűivel, hogy utóbb, a fejtelenség idejében, mintegy jellemző vonásaivá sokasodjanak a kornak. Hogy a fölülről szivárgó erkölcsi mételty mint harapózott az alsó osztályok közé, arról bizonyosságot tesznek azok a gyér adatok is, melyek a kalandos társaságokról eddig napfényre kerültek. ¹⁾ A reformatió első hangjai behatottak s gyors terjedések is érdekes magyarázatául szolgál az évtizedek erkölcsi viszonyainak. A szegénység mohón itta az új tant, vigasztalásra és lelki erőre szomjazva súlyos sorsában; a főurak közül sokan eszközt ragadtak meg benne a gazdagodásra. Zavar mindenütt, politikában és vallásban, a külső és belső világban egyaránt.

A szellemek e ziláltságában fekszik legfőbb oka annak, hogy a mohácsi nap és nagy következtései után a nemzet oly nehezen tudta összeszedni magát. Az országos csapás, a mi a sokfelé húzásban még netalán összetartott, azt is szerteszét dobta, zúzta; a politikai ellenkezések kibékítését s az erkölcsi sebek begyógyítását — részben örökre — megakadályozta. A politikában arra ébredtek, hogy immár nem az alkotmányoknak oligarchiai vagy democratiai jellegéről, hanem a magyar állam létéről van szó. Nem tagadhatjuk, hogy ennek szomorú belátása sok hazafi szívét foglalta el, e zavaros évek története sok jóakarat bizonyosságát is hozta napfényre és Salamon Ferencz tényekre hivatkozhatik, mikor e nemzedék államférfiainak védelmére kel. ²⁾ De bizonyos, hogy ez ide-oda kapkodás szármalmas látványt nyújt s a mi igazi jóakarat és tiszta hazafiság nyilatkozott e tehetetlen vergődésben, azt busásan elnyomta a haszonlesés burjána. Pártok és elvek onnan számíthattak csak bizonyos terjedésre, a mint híveiknek külső előnyöket voltak képesek biztosítani. Az új időszak kezdetén — a székes-fehérvári és pozsonyi király-választó országgyűléseken — nagyjában még felismerhetjük a régi pártok képeit; amott Verbőczy, a kurta nemesek bálványa a szóvivő, em-

¹⁾ *Die Bruderschaft des heil. Leichnams in Hermannstadt.* Von G. Seivert. *Archiv, neue Folge*, X. B. s. egyébütt. Lásd: *Századok* 1876. I. f.

²⁾ *Magyarország a török hódítás korában.* Írta Salamon Ferencz. 72—78 l.

ebben az Anjou-kori főrangnak maradéka: Batori nádor. A régi felek azonban csakhamar összezavarodtak és mindenki saját boldogulásának eshetőségeit latolgatta a majdnem napról-napra változó viszonyok szerint. Igen nehéz feladat lenne Magyarország ezen időbeli térképét elkészíteni, melyen pontosan ki lennének jelölve a határok az ellenkirályok s a török birtokai között. A színváltoztatás megszűnt föltűnő lenni s a nem ritkán valódi hősiség által bizonyított hűség fogalma csupán idő szerint való volt. Egész vidékek gyorsan cseréltek urat, olykor csak azért, hogy ismételve elpusztíttassanak. Ha nem nyomná el a folytonos csatározások fegyveresattogása, — az ország minden része tele van kisebb-nagyobb táborral, — alig hallanánk e gyászos időszakból egyebet a föld népének keserű panaszainál. Biztosított jogokról, vagyonról, életéről szó sem lehetett. A népet mindegyik fél nyomta, zsarolta, pusztította. Az idegen katonák: németek, spanyolok, törökök az ellenség jogán; saját urai — legjobb esetben — a végszükség czímén. Fiai katonáknak szedve a nagy harcokban és a majdnem szünetlen apró csatározásokban ontották vérüket. Az otthonmaradtakat országos törvény és még inkább a földesurak önkénye, oly várak építésének nehéz és majdnem folytonos munkájára szorította, melyek védelmet utoljóra sem válnak képesek nyújtani nekik. A gyermekeket — bár a rendes ember-tized a Dráván innen behozva nem volt — a törökök hurczolták magukkal. A török és királyi katonaság seholsem mulasztotta el pusztítani és rabolni, a hol még lehetett valamit. A török törvénynek ölésre, vizbe fulasztásra, gyújtogatásra, rombolásra, fegyvertelenek elhurczolására, fák kivagdalására, vetések letarolására adott szabadságával irgalmatlanul éltek a szerte kószáló rabló bandák, kik a béke megtartására sem voltak kötelesek. Ennyi nem elég; majd minden országgyűlés elé még keserűbb panaszok kerülnek az idegen keresztyén segédhadak embertelensége, mint a törökök ellen. Emlékezzünk csak az 1602-ki végzések bevezetésében a »megsebzettnek és csontvelejeig föl emésztettnek« megrendítő följajdulására a parázna, rabló, gyilkos és szentségtörő zsoldos-hadak ellen.¹⁾ E rettenetes vádak

¹⁾ Szalay *Magyarország története*, IV. köt. 455—61.

már akkor közel száz esztendeje gyülekeztek. A kisebb nemesség nagyrészt osztozott a föld népének sanyargásában és védtelenségében. Bár a meggyökerezettebb török uraság csak később hozta kényszerű szokásba a faluk »elszéledését,« számos vidék volt már a teljes pusztulás útján. A köz nyomornak egyik bizonyítványa, hogy már az 1526. fehérvári országgyűlés sürgeti János királynál a zsidók kiűzetését az országból. A hatalmaskodások, önkényes vámok és harminczadok, jogtalan foglalások, végrehajtások véres visszatórlása az erősek részéről: mindezek valamennyi gyűlésben, országosban és részlegesben, előkerülnek. A tanácskozó urak feje szinte belekábúl a pénzzavarba; minden vármegyében el van terjedve a hamis pénzverés és egy Péter nevű doktor ezzel a mesterséggel országos nevezetességre emelkedik.¹⁾ Bebek Ferencz száz rablott harangot veretett föl — tiszta ezüstpénznek. A törvény meg-megszólal ugyan, de karja erőtelen.

Efféle fölfordúlt korszakokban igen érdekes figyelemmel kísérni az erkölcsi elvek általános meglazulását s szemmel tartani, hogy a divatos, nagyon elterjedt bűnök által miképen alakul át egész nemzedékek erkölcsi nézete. A magyar államférfiak a mohácsi vész után elhatározásaikat nem igen tudták, de az akkori viszonyok közt nem is tudhatták, a futó pillanatok hatásain túl szilárdítani meg. Mint a ki vékony és ingatag átjárón halad veszedelmes mélységek fölött, kénytelen ide-oda hajlongva biztosítani az elbukástól magát és azt, a mi őrizetére bízott: a hadi eseményeknek s az európai politicának hatalmas és gyorsan forgó szele így hajtotta őket egyik táborból a másikba, Ferdinándtól Jánoshoz és viszont. A fejedelmek bizalmatlanokká lesznek hiveik iránt s bizonyos, hogy legalább annyiszor volt már szülője a bizalmatlanság a megbízhatatlanságnak, mint ez amannak. A bizalmatlanság az erkölcstelen eszközök divatát honosítja meg: az árulást mindegyik félen fényes kitüntetések és jutalom várják s ugyanezeknek föladata megakadályozni azt. A gyakori ide s oda csapkodás, színváltogatás senki előtt nem föltűnő többé: az opportunitás politikája menti s úgyszólván mindenki megszokta. Innen

¹⁾ Dr. Fraknói Vilmos. *A magyar országgyűlések története*. II. köt. 25 s köv. l.

már csak egy lépés van odáig, hogy a pártoskodás önző czélokra aknáztassék ki, s a zászlócserelések indokai közt a tiszták és mocskosak ne legyenek elkülöníthetők. A példát az ország első főpapjai és főurai adják. A kinek magán-élete tisztaságáról, környezete erkölceinek feddhetetlenségéről közmondás keletkezett:¹⁾ Várdai Pál, a political habozásnak és rosz példát adó gyávaságnak valóságos mintája volt. Mintha heves és kora színvallásával csak azt akarta volna elérni, hogy János esztergomi érsekké emelje, még 1527-ben Ferdinándhoz áll; de már két esztendő múlva visszakönyörgi magát a szultán kezének csókolásával és töredelmes bűnbánattal az elhagyott félhez. »Hidd el, — kiáltja Zápolyának — hogy a Boldogságos Szűz sem siratta keservesebben keresztfán függő fiát, mint én tégedet számkivetésedben és nyomorúságodban.« A nagy hűség eltartott — egy egész esztendőig. Így a többiek is: a leghatalmasabbak, legelőkelőbbek. Perényi Péter már úgy érkezik Tokajba, hogy törvényesség pecsétjét nyomhassa foglalására, melylyel a Mohácsnál elesett Palóczy Antal várát és városát: Sáros-Patakot hatalmába kerítette. Meg is kapta, s azonfelül az erdélyi vajdaságot. Azonban már egy-két hónap múlva ő teszi lehetővé, hogy szent István koronája Ferdinánd fejét érinthesse. Szolimán közeledte ismét visszaszorította Várdaival együtt Zápolyához, ki a »jamborságnak és kegyelmességnek örökös dicsőségére« megbocsátott nekik. Alig fordult újra egy év s kész volt Perényi mindegyik urát: Jánost is, Ferdinándot is elárulni s a félhold védő árnyékában magához akarta ragadni a főhatalmot. Ismerjük kétszínű szerepét, melyet az 1631-ki bélavári gyűlésen játszott.²⁾ A török fogságból kezességre kiszabadulván, hogy milyen egyenes embere maradt Jánosnak, följegyezték a krónikák. Az 1539-ki székesfehérvári királyi lakodalmon, melyre ő hozta a menyasszonyt Krakkból, már Serédy Gáspárral a túlsó pártra állásról tanakodott s a mint ura halálának szele fújt »Sáros-Patakon minden harangot megvonatott ugyan, de azonban nagy vendégséget adott, tele hor-

¹⁾ A kicsapongó ifjakra szokták mondani akkoriban, hogy: nem a Várdai udvarából került. Budai: *Polyári Lexicon* III. k. 691 l.

²⁾ Dr. Fraknoi: *A magyar országgyűlésék*. I. k. 128. l.

dókat húzatott föl a pinczékből és teljes örömet mutatott.«¹⁾ Féktelen nagyravágyásának hírei Ferdinánd előtt is gyanúsak mutatták s utoljára is fogságban halt el — Bécsben. A kör egy másik főemberének: Török Bálintnak sem egyenesebb a pályája. Kanyargóit most a temesi grófság, majd a vránai perjelség kormányzói tiszte s ismét a zálogba adott Debreczen és Hunyad könnyítik meg. 1530-ban Pekry Lajos, Török Bálint és Bakies Pál valóságos érdekszövetségre lépnek, hogy vagy együtt maradnak a Ferdinánd pártján, vagy együtt hagyják el azt. És így tovább.

A kínálkozó zavarosban alábbvaló halászkok sem hiányoztak. Egyik jellemző vonása e kornak: a birtoknak, kincseknek, váraknak, szóval az anyagi javaknak olthatatlan szomjúsága. Ez jellemzi az utolsó kurta nemest, ki erejébe bizakodva elfoglalja a szomszéd özvegy asszony földjét s az igazság szolgájának kardjával áll elébe, ép úgy, mint a bíboros minisztert, ki puritán szigorral, barát módra élt ugyan, de pénzsomja mindenféle üzérkedő vállalatba csalogatta s jellemének e foltját kitűnő védője sem vala képes eloszlatni²⁾. Midőn a harez folyton forgó kockáján nagy földterületek mindegyre cserélgettek uraikat s a ki ma még várúr volt, holnap könnyen lehetett földönfutóvá; midőn a gazdagság a szó legszorosabb értelmében ideig-óráig tartóvá vált s a közállapotok bizonytalanságánál fogva a kevés vagyon majdnem egyenlő lett a semmivel: mindenki sokra vágyott. A nagyok nagyjai épen nem voltak válogatások az eszközökben. Az ily példa nagyon ragadós; mellé a törvény meg vala bénúlva, az igazságszolgáltatás pártoknak lett csak tehetetlen fegyverévé, melyet erőszak könnyen legyőzött, esel könnyen kijátszott, árulás könnyen elhallgattatott. A ki csak bírta a karját, hasznát akarta venni akár a védtelenek jószágá, akár a törvény megtorlása ellen. Úgy látszik közönséges elvvé lett, a mivel a fekete rácz rablóvezér az általa elfoglalt bács-megyei birtokokra visszatérő urakat elutasította: mindig az erősebbnek van igaza; a ki bírja, marja.³⁾

¹⁾ Budai: *Polg. Lex.* III. k. 81. l.

²⁾ Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György.* 382—3 l.

³⁾ Szerémi György *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543. 142 l.*

Az ekorbeli országgyűlési emlékek tele vannak panaszokkal a hatalmaskodók, erőszakoskodók, rablók ellen. Már a mohácsi vész után tartott legelső gyűlés, a fehérvári keresi, hogy az egyházakból elszedett arany és ezüst szerek kiknél vannak? És innen kezdve végtelen sora a neheznél nehezebb vádaknak a zsorolók ellen, kik között állami és egyházi főméltóságoknak, ünnepelt hősöknek neveivel találkozunk. Az 1538. pozsonyi országgyűlés actái egy drámai jelenet emlékét tartották fenn. A tanácskozó rendek előtt személyesen jelent meg Petheő Ferencz özvegye, gyermekei, testvérei. sógorai és barátai környezetében s bevádolta Kecheti Márton püspököt: hogy ez Tátika várát árulás segélyével, önkényesen elfoglalta; az ott talált 100,000 frt értékű drágaságokat eltulajdonította; a vár urnőjét fogságban tartotta ¹⁾. Az igazságát kikapta szóval, mint sokan; de ítéletek végrehajtása már nehezebben ment, ha ugyan egyáltalában ment valahogy. A jogtalan birtokban — Mária királynétől elkezdve — nem nagy dolog volt akárkinck megvédenie magát. Jellemző adat az is, hogy az 1542. besztercebányai gyűlésen Perényi Péter, Ráskay, a Balassák, Bátori András, Bebek Ferencz a magánjogi sérelmek tárgyalását oly hevesen ellenezték, hogy már nyílt lázadás kiütésétől lehetne tartani. A hatalmaskodásnak piszkosabb, vér-lázítóbb nemei is gyorsan harapóztak. A szigetvári hős ifjúkorának szégyenfoltjai irtózáttal töltenek el, midőn egy történetírónk szerint a Kostanicza várában vendégül mulató Katzianert a fiatal Zrinyi Miklós abból az indokból szúrta volna le orgyilkossal, hogy a megvert és megzavarodott hadvezér temérdek kincsét kézre kerítse ²⁾. Tény, hogy a két Zrinyi testvér: Miklós és János jutalmat kér a tettért Ferdinándtól. De még nem ezek a leg-sötétebb lapjai e kor erkölcs történetének. Az ország különböző vidékein rabló várak emelkedtek, melyek messze környékeket kipusztítottak. Uraik egész hadseregeket fogadtak: zsoldjukban állott különösen Lengyelország, déli Oroszország és Moldva szemetje. E se istene, se hazája népet vezették magyar urak a maguk nemzete ellen. Várakat ostromoltak, kastélyokat foglaltak,

¹⁾ Fraknoi: *Országgyűlések*, II. k. 25 l.

²⁾ Forgách Ferencz: *Históriája*. 326 l.

nyájakat hajtottak, házakat gyujtogattak, adószedőket nyomorgattak, kereskedőket fosztogattak s országot, királyt és igazságot megcsúfoltak. A haza majd minden részének jutott belőlük. A bányavárosok réme volt Balassa Menyhért, ki Csábrág és Sztinya várából tartotta rémületben a bányavidéket; Felső-Magyarországnak különösen keleti részén a rabló urak legembertelenebbike és vadabbika: Basó Mátyás garázdálkodott Murányból; túl a Dunán Fejérvár, Győr, Esztergom vidékén a Vág vizéig Podmaniczky János és Rafael raboltak, kiknek fészke Palota és Zsámbokrét volt; Laszky Jeromos a Szepességet rettegtette. A történet egész nagy rabló hadjáratoknak is fenntartotta emlékezetét; tudjuk, miképen intézett a Batori Kristóf népe valóságos irtó háborút 1572-ben Kassa környékéről a híres simándi vásár ellen. Valósággal alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a közép-európai lovagi rablóvilág, mely virágjában is be-behullatta hazánkba egy-két magját, mikor odakünn már végkép elnyomatott, itt még egyszer utoljára fölburjánzott. Halálharczát vitta s végső vonaglósaiban utálatosabb volt, mint bárhol és bármikor.

Ime egy-két vonás a XVI. századbel Magyarország képéből. Ha hozzájuk adjuk még a személyes bátorságnak, az elkéseredés vakmerőségének a hősiességnek vonását, melynek krónikáink annyi emléket őriztek meg, befejezhetjük vázlatunkat. E lovagi jelleg azonban, mely Zrínyi fölládozásában érte el tetőpontját, egészben nem változtat a rajzon. A velencei diplomáták, kik hazánk állapotáról kimerítő jelentéseket készítettek, szintén megcsodálták; de mégsem hárithatta el ez nemzetünk fejről borzasztó ítéletöket, hogy: »Magyarország holttetem.« ¹⁾

¹⁾ *Relationen* venet. Botschafter über Deutschland und Oesterreich im XVI. Jahrh. Ausg. Jos. Fiedler. (Fontes rerum Austriacorum, XXX. k.) — L. Wertheimer Ede: *Magyarország állapota a XVI. és XVII. században. Századok*, 1875. X. f.

III.

Ugyan mit fejezhetett ki ebben a korban a korok lelkének lelke: a költészet? Vajjon az egész magyar földet áthatott méltelyes levegőt szíttá-e magába és lehelte-e ki, vagy csodálatosképen zöld szigetet képezett a mocskos hullámok között? Nem maradtak-e olyanféle irodalmi emlékeink, melyeket ez az idő a maga képére teremtett vala ép úgy, mint a hogyan Olaszországban az Anjouk ideje emléket hagyott veszett erkölcesei felől ama lángeszű mesemondó könyvében, kinél kellemesebben elbeszélni s kevésbbé pirúlni senki sem tudott: a Mediciek kormányelvei pedig a flórencezi böles átkos tanácsaiban? Maradt e ránk is valami efféle, valami védírata a kor fő irányának, apologiája az önzésnek, erőszakoskodásnak, árulásoknak? Legelső íróinknak — hisz a szó szoros értelmében véve csakugyan ők voltak a legelsőek — hervadhatatlan dicsőségére legyen mondva: semmi.

Ha volt valaha kornak irodalma, mely a hatalmasoktól sem nem függve, sem nem félve töltötte be magas erkölcsi hivatását; mely úgyszólván a közélet valamennyi tényezője közül egyedül tudta megőrizni s rettenthetetlenül gyakorolni az ítéletmondás jogát; mely ha keservében roszt próféta volt is, — közpusztulást, végenyészetet, utolsó ítéletet jövendölt, — de mindig jó, igaz, becsületes, kérlelhetetlen mester: úgy a mienk volt az a XVI. században. Hogy túlzásba ne essünk, ne feledjünk rámutatni e kétségtelenül emelő jelenségnek természetes alapjára. A XVI. századi költészet művelésében nem sok része volt a főrangnak, kik között az általános erkölcsi hanyatlásnak fő képviselőit találhatjuk meg. Vitézségükkel tárgyat szolgáltatottak a históriás énekeknek, feslettségükkel a gúny, harag és átok számos költeményének. Nehányan

közülök — a régi nagyok példájára — szívesen hallgatták az udvarukban megforduló lantost, s a kik az új valláshoz szítottak, a művelődés eszközeinek gyarapításával hatottak a költészet emelkedésére is. De ennek üzői között csak a század vége fele akadunk előkelő származásuakra. Mesterei eladdig majdnem kivétel nélkül szegény papok, tanítók, könyvnyomtatók, jegyzők és efféle osztálybeliek voltak s csaknem mind protestánsok. Egyfelől tehát kívül is állottak a megvesztegetett légkörön, inkább az elnyomottak, mint a hatalmaskodók közé tartozván, másfelől szellemök fő irányzatából, mely a protestantismusnak minél mélyebb meggyökereztetésére tört, önként következett a jelennel való elégedetlenség, e régi rend ledöntésének s egy új megalapításának vágya és törekvése. A viszonyok kétségkívül nagyban elősegítették térítő munkájokat, melynek elhintett magvai különösen a szegénységnek országszerte keserűséggel teli, elégedetlen, már rosszabbtól nem tartó, vigasztalásra és reményre óhajtozó lelkében termékeny földre találtak. Elősegítette tudományuknak nem annyira dogmai, mint erkölcsi oldala, midőn az erkölcsi reform az egész nemzetnek létkérdése volt. Emellett küzdöttek ők a szószéken, iskoláikban, nyomtató műhelyeikben és írásaikban egyiránt. Tükröt tartottak koruk elé, melyben annak meg kellett ijednie arcától, s mely — a maga tisztaságában — annak tört vonásait visszatartva, leghívebb emléket hagyta rájuk.

El kell pusztulnia a régi világnak a föld színéről! — Ez volt a XVI. század költőinek alaptétele, melynek zordon disharmoniája ép úgy megzavarja a történeti énekek nyugodt folyását, mint a hogyan uralkodik a legelső magyar énekekben, melyekkel az új egyház katakhuménjai az igazságos isten trónját fölkeresték; az intő, gúnyolódó, feddő, átkozódó költeményekben s a koruk első reális képeiben: színműveiben, melyeknek catastrophájáról mintha csak azért feledkezett volna el az író, mert annak sötét, borzalmas tudata mindenki lelkében meg volt. Mindennek, a mit maguk körül láttak, tettek és szenvedtek, a rothadt társadalom végpusztulását érezték szükségszerű, kikerülhetetlen következtetésének. A mindenféle nyomor, az élet olcsó volta s a földi javak bizonytalansága, az árulás és hitszegés mindennapisága, a királyi családok végzetes harca, a nyakunkra törő és sokszor

nyakunkon ülő pogány Veregek, a mindenütt komor, vigasz nélküli láthatár sajátos vallási misticismust honosítottak meg. A protestantismus terjesztette a bibliát s képeit, mondásait, példázatait különös előszeretettel választván az ó-testamentomból, akaratán túl mélyen beférkeztette híveinek lelkébe a régi, boszúálló isten félelmét. Minden új vallás kétségkívül meg-megszilárdítja — egy-egy időre legalább — a mély hitet követői lelkében, s ez az isten igazságát kutató hit férkeztette be az elnyomott, jobb szellemekbe ama kétségbeeséssel határos töredelmet, büntüpatot, mely az utolsó ítéletet várta. E ködös, verőfénytelen, éjszakára készülő szürkület borong e század egész szellemi élete fölött. Nyilatkozik gúnyban, feddésben, humorban, jajveszéklésben és átokban. Az előbbi korból, a Jagellókéból, is maradt ránk feddő ének, az Apáti Ferenczé, mely könnyed gúnyorral évődik a deákok fodor hajával, a táncz közben elhullatott pártákkal, a szeméren-kapáló lepkékkel s a lányok közt vigadó papokkal:

Igen kevés hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, keves zsoltosmájok,
Bársonyos szolgáljok, fekete kápájok
Az apát uraknak!

Mi ez a XVI. század sötét énekeihez, melyek végromlást hirdetnek mindenkinek és Jeremiás siralmas hangjait kéri a maguk panaszának! A nagy hit méltóságossá, a gonosz idők komorrá teszik ajkukat, melyeket tréfaszó nem hagy el. Papok maradnak a költészetben is: a megbántott isten boszúló igazságát hirdető papok. Szkárosi Horvát András az *Átok*-ról példalózik és Mózes rettentő szavait dörgi nemzete fülébe, melyről azt írja:

Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csudálatos nagy vaksága, hálálatlansága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

Miután a Deuteronomium régi zsidó átkát, mely alapját képezi a középkorban borzalmas művészettel kifejtett részletező átkozódásnak, erőteljes átköltésben ismételte volna, az alacsony

sorsú tályai prédikátor a »fejedelmek« ellen fordítja haragjának ostorát:

Azt tudjátok, hogy az isten megvakult már, nem lát?
De nem alszik, rejánk pillog, noha sok boszút lát,
Így jól látja ez világnak minden álnokságát,
Majd levágja az fejszével az gonosz termő fát.

Ugyanez a szellem lengi át, bár enyhébb változatban, a tudós Farkas András nagy költeményét *A zsidó és magyar nemzetről*. Mind a két nép istennek népe volt, melyet tejjel-mézzel folyó országba vezetett az Úr, megjelentette nekik akaratját s küldött vala jó és bölcs fejedelmeket; de háládatlanságukban egyenlő keményen és méltán sújtott. Miképen ránchezedett amarra a babiloni királyoknak és a római császároknak vas karja az inség ezer nemével, azon módon nyög ezidőtájt a sokképen megsanyargatott magyar nemzet is.

Mindezek szállának istentől mireánk,
Bűnünk szerent és gonoszságunk miatt,
Egy felől verete pogány törökökkel,
Más felől némettel és ah sok pártolókkal:
Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
Hogy ő az bűnöknek erős boszuállója.

Nabukodonozor álmának késő fejtői mind vészt jövendőnek belőle a bűnökbe süllyedt nemzetnek fejére, melyet nem könnyöröghetnek le erről a *Jeremiádok*-nak töredelmes, szívszaggató hangjai sem. A világ elmúlása közel van, hangoztatja a komor énekszerzőknek egész serege Batizi András után:

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyton:
Akképpen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy itélet napja immár elközelget.

És sokféle alakban ugyanez a sötét, retteggető gondolat mindenfelé felszáradon keresztül. A XVI. század utolsó tizedében még egészen világos szavakkal jelenik meg Vajdakamarási Lőrincznél. Mindenütt megüti fülünket egy-egy hang belőle, a hol csak a költő a maga érzéseinek szót enged. A protestantismus ridegebb isteni félelme át meg áthatja egész költészetünket. Lassankint túlnyomul e borús hangulat egy osztálynak, a pro-

testáns papságnak, túl az egész felekezetnek határain: általános költői hangulattá lesz. Balassa Bálint vallásos énekeit ép úgy átlengi e misticismus, mint Kalvin akármelyik apostolának ígét. Megzavarni a derű, jókedv, szerelmi csapongás dalaival: még a könnyű vérű költő is röstellené s szelid búbánatának, virágról virágra röpködő kedvének bájos emlékeit lángokba dobja, hogy onnan egy szerencsés csuda háromszáz esztendő múlva szabadítsa ki. Érdekes, hogy az a világi szerelmes vers, mely e korból egész a legújabb időkig jóformán egyedül volt ismeretes, egy törökké lett magyar: Mehmed munkája, ki hitével és hazájával eszmekört is cserélt. Még Zrínyinél is e hangnak viszhangja zeng: a bűnei miatt isten által végpusztításra ítélt magyar nemzetnek megváltóra van szüksége; csak hogy már az ellenkező iránynak: az antireformationnak szolgálatában. Kétségkívül a század legjobbjainak maradtak ránk e költeményekben emlékei. Mintha ide menekült volna e bíró nélküli korban mindaz, a minek joga volt ítéletet mondani. A fájdalom átjárja kezdődő költészetünk minden fajtát, egy helyt kétségbeesésben, panaszban, imában törve ki, másutt »a szívbe fojtva s ott méregre válva.« A meseíró Heltai úgy szövi állat-történeteit, hogy korának lesújtó viszonyait példázza általok; a rászedett keselyű és a beteg orosz-lán a kor durva hatalmasaihoz szólnak. A históriás énekek költői is meg-megszakítják elbeszéléseik fonalát egy-egy könyörgéssel az ország nagyaihoz, hogy térjenek jobb útra. A harezi di-csőség verőfénye alig képes áttörni a nehéz ködöt, mely az egész társadalom fölött borong. Mikor Tinódi énekeit olvassuk, szinte látjuk magunk előtt a hallgató várurat körülveve a hadi pályára készül s a végház veszedelmes iskolájába adott nemes ifjaktól a mint az őrség minden perczen török vagy német támadásra vár s a környék beszorított népe utolsó falat kenyerét fogyasztja.

Ez a kor szülte az első irodalmi munkákat magyar nyelven, melyeket külső alakjoknál fogva — íróik dialogokba öntöttek mondanivalóikat — színműveknek szoktak nevezni. Ezek is, csaknem kivétel nélkül, csatlakoznak koruk irodalmának általános uralkodó hangjához, melyen az írói egyéniségek csak belül képződhetnek. A protestantizmus, mely nálunk is úgy lépett

föl, mint új és jobb erkölcsök megalapítója, fogadja legelőször szolgálatába e műformát. Az első Prologus, mely Sztárai Mihálynak 1559-ben készült egyik színművéből, *Az igaz papságnak tiköréből* ránk maradt, mondókájának mindjárt legelején így beszél: »Nagy-sokan vadnak ez mostani időben, kiknek utálatos az igazság es kellyemetes az hamisság; böcsületes a hamis tudatlan papság es utalatos az igaz es isten igéje hirdető papság.« A régi egyház tanai ellen írt szatírához sorakozik töredékben fönmaradt elődje: *A papok házassága* is. Szélesebb alapon épült s a társadalomnak több vérző sebtét mutogatja a híres *Comico-tragedia*, mely sokkal későbbi lenyomatokból ismeretes ugyan; de alapeszméjével, hangjával, képeivel, fenyegetőzéseivel és tréfaival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke. »Rész szerint víg, rész szerint szomorú« moralizálásával egyedül csatlakozik a keserű humor amaz első magyar termékéhez, mely Balassa Menyhért meggyalázására íratott. Egy futó tekintet tartalmára meggyőzhet, hogy egészen ama kor poésisének nehéz, fulasztó levegőjét szívjuk benne, melylyel foglalkozunk. A Jó-cselekedet itt hagyja az emberiséget, mely fölött a Vétek marad az úr. Oldalánál a Szenvedés és Türelem állanak. Ennyi az előjáték. A tulajdonképeni darab a dőzsölő gazdagról szól, ki Lázártól a morzsát is sajnálta; továbbá a rabló lator katonáról és a kegyetlen tisztartóról. Mind főleg XVI. századi típusok, kiket a Halál poklokra kerget s az epilogban erkölcsi leczkét tart a közönségnek. Az úgynevezett jezsuita-dráma, vagy iskolai színmű első nyomairól itt hallgathatunk; ezek nálunk épen úgy, mint Németországon, hol Reuchlin kezdése után kaptak lábra, idegenből átültetett növények voltak, melyek kifejlesztésére nem, csak senyvesztésére volt hatása a hazai földnek és levegőnek.

De az elősoroltuk darabok között erkölestörténeti érde, kesség szempontjából egyik sem mérközhetik, távolról sem, a Balassa Menyhért árultatásáról írt *Comediá*-val. Alapgon-dolatában, alakításában, fölléptetett személyeiben, hangjában-tanúlásaiban a század, legjellemzőbb terméke. Mi adta szerzőjének kezébe a maró gúny kemény ostorát, mi fakasztotta a humor keserű kacajára? Nem más, mint az ország ama posz-

túlásának és vesztének siratása, melyet a Balassák juttattak e már-már kikerülhetlen örvény szélére. Nem mja darab nyomtatója, Karádi Pál is kiolvasta ezt belőle, mikor bevezetésében »az maradék magyarországbeli vitézlő uraknak és fejedelmeknek, mindenütt lakoknak hívságban, való megmaradást« kívánván, így ír: »Nem türhetem, hogy ki nem nyomtatnám és mindeneknek tuttára ne adnám . . . Eggyert azért, mert eleitűl fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonyittya, egesz magyar orszag assok partolassert, es idegen fejedelmeknek valasztasaert, puztula, vesze, es romla, meg utalvan az ű tulajdon es természet szerint valo kegyelmes fejedelmeket, kiert ezutan is varjak az maradokok az ű veszedelmeket . . . Masert ezért, . . . hogy mindenek ezt látván példát vegyenek ebből az árultatásnak eltávoztatására. Mert az egy Balassában nyilván általán fogva megláthattyák az Istennek mind irgalmasságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát, es mind rettenetes büntetésének es haragjának súlyságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ű az büntetést: es a káputálást nem mindjáرتون jelenti ki: de azért soha büntetés nélkül el nem hatta es el nem hagyta, hogy ezt értvön mindenek hívsségben ügykezzenek az fejedelemnek szolgálni es mellette végig megmaradni az írásoknak intése szerint . . . Csak arra intem Nagyságtokat, hogy az úristent féljétek az Kírált tisztelljétek es minden hívsséggel legyetek: hogy az űr Isten is egy ideíg az meg érdemlet es el végezet büntetést el lassza.«

Valóban kit sem választhatott volna alkalmasabbat a kor romlásra vezető bűneinek föltűntetésére a névtelen író Balassa Menyhértnél; senkit a szegény satirikus, kiben több joggal ostromozhatta volna a nyomorúltak fosztogatóját; senkit a buzgó, mély hitű protestans, kiben a csélesap hitetlenség cynicusabban nyilatkozik; senkit a Zápolya-ház híve, ki e családot esufabbúl árulta volna el. A lelkekkel, meggyőződéssel, hittel, karddal való kereskedésnek Balassa Menyhért e században főképviseelője. Igyekezzünk néhány vonással a történeti emlékek s ez előttünk fekvő satira alapján egybeállítani képét.

IV.

Balassa Menyhért ama kevés magyar család egyikének sarja, melyeknek története az Árpád házabeli királyok kora óta folytonosan össze van szövődve az országos dolgokkal. A család hetedfélszáz éves fájának mindegyik ágán ismert nevekkal találkozunk, melyek helyet nyertek az ország háborúinak, erkölcsi-cienek, irodalmának történetében is. És, a mi nevezetes, a gyümölcsök mindegyikéről ráismerhetünk a termő fára. Ez igazolja hogy néhány szóval megemlékezünk róla s Menyhérthez mintegy kerülő uton indulunk. Főméltóságoknak, bánoknak, vajdáknek főispánoknak egyhangúan hosszú sora lenne a Balassák nemzedékrendje, ha sűrűen nem tarkítanák azt félelmes hősök és fékezhetetlen pártosok, hősi halált halt vértanúk és szentelen rablók, kalandos életű költők, érdemes tudománybarátok és tragicus sorsú asszonyok. Ha egy külön teret képelnénk, melyen a család története lefolyt, alig találhatnánk rajta egy talpalatnyi helyet, melyet ellenségnek és rokonnak vére ne áztatna; a műsák is csak mintegy czáfolatúl látszanak megjelenni itt arra a régi közmondásra, mely szerint fegyvercsattogás közt elállana a szavuk. ¹⁾

(A család állítólag a kún Borstól veszi eredetét. Leszármazását 1224-ig szakadatlan lánczolatban föl lehet vinni. Ezidőtájt

¹⁾ A Balassa család történetéről lásd: Lehoczky *Stemmatographia* 20 l. stb.; Budai *Lexicon* I. k. 93 — 130; Kerékgyártó *Magyarok életrajzai* 106 — 148; Nagy Iván: *Magyarország családai* I. kötet. 116 — 128 lap.

Detre már főispán, sőt Budai szerint nádor volt. Alig veti meg Detre fia: Mikó roppant kiterjedésű szerzeményeivel családjának gazdagságát, már legközelebbi utódaiban nyilvánvalókká lesznek azok a tulajdonságok, melyek e jelentékeny faj történetét végesvéig jellemzik. Demeter mester atyjafiai ellen háborút támaszt, fegyveres szolganépével megtámadja és kiostromolja a gyarmati tornyot. Péter pedig, Detre unokája, halála után hűtelennek és pártosokkal czimborálónak bélyegeztetik. Talán ez az a Péter, ki Lehoczky szerint a szent földön szeldsuki törökök keze által esett el.¹⁾ Két századdal utóbb éri el a család országos nevezetességének, befolyásának, jelentőségének tetőpontját. Egy gazdag nemzedék valamennyi tagja szerepre — s nagyobb részt szomorú emlékezetű szerepre — vergődik a magyar közéletben. Comédiánk hőse: Balassa Menyhért s testvérei: Imre, Zsigmond, János a XVI. századbeli pártosság megannyi virága, kiknek lába nyomát fölségárulási pörök, erőszakos foglalások, hiába ömlött magyar vér, rabló kalandok, ármányos fondorlatok, orgyilkos és áruló czimborák, s néha napján zörgő bilincs kísérik. Mintha minden igyekezetüket arra fordítanák, hogy elfeledtessék a nemzettel apjoknak, Ferencz szörényi bánnak, a mohácsi síkon szenvedett hősi halálát, melybe utóbb az ő nevét viselő fia is követte. Azután meg unokája, a család legnagyobb dicsősége: a költő Bálint, ki életének kalandos és könnyelmű folyására, gyászos és kiegyenlíthetetlen viszályaira s dicsőséges végére nézve egyiránt nemzetségének igazi sarja volt. A pártoskodás és test-

¹⁾ *Stemmatographia* 2. 20. Kerékgyártó kétségbevonja ez adat hitelességét (i. m. 108 l.) abból az okból, mivel Balassa Péter »a XIII. században élt, midőn keresztadak már nem vonultak keletre.« Oly állítás, mely Michaud-ból a legszebb lapokat tépné ki, s a melyet csak valamely sajtóhiba tehet magyarázhatóvá. Jeruzsálemi András, Hollandi Vilmos, II. Fridrik, Szent-Lajos, az angol Eduárd és frizei mind a XIII. században harezoltak a keresztért. A szent földön alapított kereszttyén királyság halálharczát a század legvégső éveiben vívta 1291-ig Antiocchia és Akkon körül. Nagy Iván szerint (i. m. 118 l.) a szóban forgó Péter már 1290-ben nem élt. Nincs benne tehát semmi lehetetlenség, hogy Péter — talán az igazság ellene emelt keze elől menekülve — ott esett el, a hol még a következő esztendőben is folyt a harc.

vérharczok tovább kísérik a Balassákat az erdélyi forradalmárnak: Imrének ágán. Unokáinak: Zsigmondnak és Imrének élete egymás ellen való viszálykodásban folyik. Az utóbbi nem akar urat tűrni maga fölött, ujjat húz Wesselényi nádorral, Tökölyvel tart és hűtlenség miatt vesztí el birtokait. A család második költője, szintén Bálint nevű, végrendeletében megátkozza azt is, ki testvéreivel jót cselekszik. ¹⁾ Bizonyos kalandosságra, vadságra való hajlam a családnak még nőtagjainál is előbukkan. Balassa leány volt az a Borbála is, (Budainak valószínűleg téves adata szerint Menyhért leánya) ²⁾ kit férje, Török János, parázناسág miatt lenyakaztatott. A gonosz mostoháknak valóságos példaképe Balassa Andrásné, Szúnyog Ilona, ki a második költő Bálintnak gazdag anyai örökségét a maga gyermekei számára akarván megkeríteni, irgalmatlanul verte és koplaltatta a kis fiút, ki a jobbágyok által hordott zabkenyéren, a kékkői vár nedves pin-czéjében növekedett, és utoljára is kénytelen volt megszököni az atyai hajlékból. Bálint nejével, Szúnyog Katalinnal újra egy kalandos sorsú asszony került a családba, kinek ifjúkori szerelme szolgáltatta Arany *Katalin*-jának tárgyát. Simon özvegye, Windisgraetz Magdolna az 1659-ki országgyűlés elé vitte pörét süvével, Jánossal.

És — csodálatos! — e folytonos belviszály között, a főhatalomnak gyakori kihívása és fegyveres föltámadása daczára a család se ki nem pusztult, se alá nem süllyedt, de még csak országos befolyását sem vesztette el bármi rövid időre is. Mintha a bölény-fej, melyet czímerében viselt, nemcsak erőszakosságát, vadságát, dulakodó természetét, de sohasem fogyó erejét is jelentené. A nagy változások, új dynastiák trónrajutásai, pártharczok, melyek a régi aristokrátiának egy-egy részét mindig homályba szokták süllyeszteni, a Balassák előkelő állását érintetlenül hagyják. A család political szerepét az Árpádok kihalta után folytatja az Anjouk alatt. A brandenburgi Zsigmond sárkány-

¹⁾ Toldy Ferencz: *Magyar költészet kézikönyve* 2. kiadás. I. kötet, 213. lap.

²⁾ *Polgári Lexicon* I. 115 l.

rendjének egyik első vitéze Balassa László. A Hunyadiakkal s utóbb a Zrinyiekkal nő-ágon rokonságba lépnek. Mohácsnál elesik a családfő, de mintha e véres mezőn új virágzásra hajtana a faj. A XVI. és XVII. század külső és belső háborúit előkelő szerepben harczolják végig a Balassák. Mi lehet ennek a magyarázata? A családnak két olyan jellemvonása, mely örökségül maradt nemzedékről nemzedékre. Az egyik a legnagyobb mértékű személyes bátorság, a sikert félig mindig kezében tartó vakmerőség volt, melyért az uralkodók és a nép egyiránt igen sokat meg szoktak bocsátani, s mindig szívesen látnak csapataik élén. A másik a folyton résen álló, lelkiismeretével könnyen békülő számítás, mely — magasabb erkölcsi elvekkel nem sokat törődve — a viszonyokat mindig ki tudta aknázni a maga javára. Ha meggyőződésről beszélhetünk itt, meggyőződésében állhatatlan volt, s épen ez állhatatlanságában és megbízhatatlanságában bírta megtörhetlenségének legerősebb biztosítékát. Ha egyik félen elvesztette ügyét, kétszeresen tudta megnyerni a tulsó oldalon. Hátra mindig csak egy lépést tett, előre mindig kettőt. A folytonos családi egyenetlenség életelemévé tette a belső háborúskodást, százados tapasztalások csak az erősebb jogában való bízakodást szilárdították meg benne. Így tartotta ide-oda kalandozva, vérét sohasem kímélve az egyensúlyt. Jellemző a család vérmérsékletére, hogy annyi századon keresztül csak egyetlenegy tagja lett pappá. Nem kevésbbé az is, hogy míg hőst oly nagy számmal adott, a szó igazi értelmében vett államférfit — kit csupán bizonyos közczél érvényesítésére való következetes törekvés tehet azzá — egyetlenegy sem.

E nem közönséges nemzetségnek volt egyik leghírhedtebb szülőtte Balassa Menyhért, kiben fokozódva és egyesülve látszottak mindazok a tulajdonságok, melyek családját egészen jellemezték: hősiségében vakmerő, kapzsiságában rabló, pártosságában orgyilkos. Első benyomásait már olyan közviszonyok között kapta, melyek a helyett, hogy derék adományait: vitézségét és természetes esztét valamilyen jó ügy szolgálatára lelkesíteni képesek lettek volna, inkább valának alkalmasok rossz hajlamait meggyö-

kereztetni és kifejleszteni. 1511 körül születve, ¹⁾ kora ifjúságát a vég kezdetének, az általános fölbomlásnak idejében, az osztályok harcának véres és elvadító jelenetei s a meglazult erkölcsök súlyosztó képei közt töltötte. Ismeretek szerzésére nem igen fordíthatta fiatalságát, mert Bornemisza Péter egy nyilatkozatának alapján ²⁾ könnyen kétségbe lehet vonni irástudását is, a mint Budai csakugyan kétségbe vonja. ³⁾ Erkölcsi nevelése sem igen lehetett jobbra való. Már ezidőtájt kezdetét vette főurainknál az a nevelési irány, mely inkább csak edzésnek lenne nevezhető; egyedüli célja: jó, szemes, mindenhez hozzászoktatott, minden tülésre képes katonákat képezni a nemes úriakból, fenyegetetebb végházak gyakorlati iskolájában. Ilyen célú lehetett Menyhért kiképztetése is. Atyjának eleste, a mohácsi veszedelem idejében csak tizenöt éves legényke volt, s János király által még igen fiatalon neveztetett ki Hont-vármegye főispánjának. Hűsége azonban nem tartott ki János haláláig sem, mert miatlatt ura a föllázadt erdélyiek ellen vezette életének utolsó hadjáratát, Menyhért az első patkányok között volt, kik kiugráltak a már beteg kormányos által vezetett hajóból, mely ellen a hullámok vést jósolva tornyosultak. Első árulása után csakhamar ragadozó természete, de rendkívüli elszántsága s a viszonyokon uralkodni tudó ármányos esze is nyilvánvalóvá lett. Hogy önkényeskedését jobban biztosíthassa, a kormányzására bízott vármegyét Nyáry Ferenczcel fölosztotta. A panaszok folytán, melyek ellenők fölmerültek, az 1542. novemberében tartott pozsonyi országgyűlés szigorú határozatokat hozott ellenők, ⁴⁾ melyeknek következtében meg is fosztatott méltóságától. Ő azonban minden bukása után talpára szokott esni: még ugyanabban az esztendőben meg tudta szerezni Bars-vármegye főispánságát. Feleségének Thurzó Annának, első urától született fiát, a kis Oseh Jánost

¹⁾ Némelyek 1505-re teszik születése évét; de márvány sírkövének Gyurikovics által között fölírata (*M. akad. Értésítő*, 1848, II. sz. 47 s k. l.) kétségtelenné teszi, hogy hibásan.

²⁾ »Ha a Deáki tudomány is mellette lett volna, ez mostani Világnak Csillaga volna.« Közli: Lehoczky *Stemmatographia* 2. 27.

³⁾ *Polgári Lexicon* I. k. 115 l.

⁴⁾ Fraknoi: *A magyar országgyűlések története*, II. kötet 25—29 l.

illette Léva vára, melyet Menyhért 1543-tól a maga lakó helyéül foglalt le. Ennek védelmében aratta első katonai babérait. 1544-ben Esztergomból egy körülbelül 2000 emberből — jancsárokból és lovasokból — álló kóbor török csapat, a Garamon átkelve, éjnek idején lajtorjájakon belopózkodott Léva városába; a kít elől-utól talált, levágta; azután a vár kapuját megrohanta. Menyhért fölserkent a lármára, öltözetlenül kardot ragadott és a veszély helyére rontott, katonáit nekibátorította s apró ágyú- és puskatűzzel a törököket megszalasztatta.

Terjedő vitézi híren vérszemet kapván, innen kezdődik voltaképen amaz alávaló szereplése, mely egy nagy országrésznek sohasem nyugvó, megfélemltetlen és telhetetlen ostorává tette. Csábrág várából Pálfi Péter gondnokait kivetvén, a szitnyai hegygyel erőszakosan elfoglalta; az utóbbi helyen egy megerősített kastélyt építtetett s mind a három várát: Lévát, Csábrágot és Szitnyát rabló hajdukkal megrakván, az egész messze környéket hosszú időn át félelemben tartotta. A murányi félkezes kapitány, Basó Mátyás, hajdukból, rusznyákokból, oláhokból és lengyelekből összeszedett rabló hadával gazdag prédákra keesegtető példa gyanánt járt előtte. Balassa Menyhért sem sokkal maradt mögötte. Istvánfi borzalmas részletek emlékezetét tartotta fenn a rabló kalandokból. ¹⁾ Kereskedő, adószedő, vagyonosabb polgár és kisbirtokos nem vala tőle biztosságban, a bányavárosok környékén és az egész Mátyus-földén. A körmöczi veretlen aranyat szállító szekerekre lecsapkodott és a szállítókat sorra öldösköztette. A megpénzelt adószedőkre rálesetett s rabul vitetvén váraiba, kifosztogatta őket. E galádságoknak igazi gyalázatos színét az a körülmény adja meg, hogy látszatával sem törődtek annak, miszerint némi jog érvényesítését, pör eldöntését, párt-célok előmozdítását, vagy effélet keresik tilalmas, erőszakos eszközökkel. Még a zsákmányért sem kockáztattak úgyszólván semmit, mert igen kevés kivétellel fegyverteleneket, vagy legalább aránytalan erejűeket zaklattak. A legrosszabb esetben biztos menedéket nyújtott nekik egyik vagy másik rabló vár. E szerepében Balassa Menyhért mivel sem áll fölebb egy közönséges rabló kapitánynál.

¹⁾ Istvánfi : *Historia* XVI. 174—175.

Még annyit sem kockáztat, mint ez, s híjával van annak a bizonyos, nem éppen ritka könyörületnek is, melylyel a rabló egykori nyomorúsága sorsosait, a szegényeket bántatlan hagyja. A *Comédia* tele van olyan apró vonásokkal, melyek még ennyi becsületet sem hagynak rajta. Szolgáinak nincs mit enni adnia: kiadja parancsban poroszljójának, hogy »lássá meg amaz özvegyasszony ökreit és vágassa le az konyhára ma.« Embereinek idegen asztagokat és bortermést osztogat jutalom fejében. Szomorúan ismerik a szegény »szombati áros népek s főképen az Bars- és Nyitra-vármegyei nemes népek, kiket rabaivá tölt vala.« Idegen jobbágyságok ökrein sem átallja csillapítani telhetetlen éhét. Bármily boldogtalan idők voltak is azok, mikor »az igazságot csak a nagyobb erő határozta meg,« a pohárnak végre is ki kellett esordulnia. Az 1548. országgyűlés kimondja Balassa Menyhért és Basó Mátyás száműzetését s Ferdinánd Salm Miklós grófot küldi a rabló várak ellen 5000 spanyol és német katonasággal s magyar huszárokkal, kiknek száma azonban a sok kárvallottal és bántalmazottal csakhamar kétszeresre szaporodott. Tinódi Sebestyénnek egyik legérdekesebb éneke az, melyben e hadjárat történetét írta meg 1549-ben Kassán »magyarok veszésén gondolatjába.« A két részből álló ének címe: *Szitnya, Léva, Csábrág és Murány váraknak megvevése*; s a *Cronica* második részében (különb-különb időkbe és országokba lött dolgok, istóriák) foglaltatik. Ha igaz az, hogy Tinódi csak 1552-ben Kassával együtt hódolt meg Ferdinándnak,¹⁾ kinek két évvel utóbb énekgyűjteményét ajánlotta, úgy látszik, utólagosan szűrte be ez énekébe egyetmást, hogy ellensúlyozza valamikép hazafiúi fájdalomának itt-ott erősebb hangú kitörését a magyarságnak idegen nép által lett pusztulása fölött. Így olvassuk mindjárt az elején:

Bizon sokan halat adnac Istennek
Es iot mondnac az io fejedelmnek
Batorsagos utat szörze az nepnek
Igazat szolgaltat nyomorult szeginyöknek.

Úgy e sorokban, mint más helyeken is világos kifejezést

¹⁾ Szabó Károly: *Az János király fiáról való szép krónika szerzőjéről*. Kisebb tört. Munkái, I. k. 382—3 l.

ad örömének, melyet a rabló fészkek ellen megindult s azok lerontatásán végződött véres igazságszolgáltatás és a szegény, el-sanyargatott népnek megszabadulása fölött érez. De erős magyarsága is hangot kér s a hadjárat és ostromok részletes rajzát meg-megszakítja egy-egy bánatos jajszó az áldozatok fölött, kiknek halála által a büntető igazságnak tétetett ugyan elég, de csak az általa annyira szeretett, annyira féltett magyar faj veszett, fogyott. Érdekes bizonyosságot szolgáltat ez ének arra is, hogy a vitézségnek, még ha gonosz ügy szolgálatába szegődött is, minő rendkívüli, megvesztegető varázsa volt mindenkire e harczos időkben. A lévai vár hősi védelmét úgy festi, mint a magyar hadi erények díszes tanúságát, sőt szívesen ejt egykét jó szót még magának az ekkoriban üldözött Balassa Menyhértnek érdekében is, kinek nevéhez a gazságokén kívül bajnoki tetteknek országos híre is fűződött. Leírja, miképen parancsolja meg Ferdinánd »Groph Miklosnak«, hogy indítsa meg ellene hadát, s a következőket veti utána:

Nagy haragja Balasyra Kíralnac
Chyabrag varat hogy nem ada kíralnac
Semmi lón szolgálatya ez urfinac
Tudgyatoc iol szolgált ő ez szegin orszagnac.
De lam sokan tudgyatoc vitezseget
Ki tart vala soc iambor vitezüket
Kic kel ütöt töröckel sok igyeket
Kic közül Leuaban sokan veszték fejüket.

Míg a murányi fosztogatókra, Basó Mátyásra és társaira, kiknek sorsát Tinódi énekének második része adja elő, a hadjárat igen szomorúan végződött: Basó két testvérével és tizennégy ezinkosával együtt lefejeztetett; Balassának sikerült idején megugrania a kelepczéből. Szorultságában eleinte a nógrádi bég-től kér segítséget, de hasztalan. Várai egymásután adták meg magukat, vagy estek el, s Menyhértnek nem maradt más menedéke mint a keleti magyar udvar kegyéhez menekülni.

Ezzel tehát ismét arra az oldalra jutott, hol nyilvános szereplését megkezdte. Izabella szívesen fogadta őt, kiben ügye egy jó kardot és sok zenelobát indító fejet nyert. Részint, hogy az udvarral szemet húnyasson Erdélyben is folytatott erőszakoskodására. részint az új párthívek rendes szokása szerint: ő kardoskodott

legzajongóbb buzgósággal a Zápolyák ügye mellett; a már titkon Bécs felé fordult Martinuzzinak ő lett leglármásabb és vadabb ellensége; midőn az Erdély átvételére küldött biztos megérkezett, új háborúskodást indított, s végre a költöző királynét Kassáig kísérte, hogy visszajövet Ferdinándnak ajánlja föl jó szolgálatait. 1551-ben Martinuzzival, Nádasdyval és Castaldoval Lippát ostromolta, s mikor a törökök vagyonukkal kivonódnak a várból, kincsszomja és kalandos vére titkon utánuk ugratja; de a véres harczból, melyből az utolért Ulama basával keveredik, sebesülten és fél-kudarcczal kerül vissza. A következő esztendőben a dunántúli hadak főkapitányává nevezte őt a bizalomra gerjesztett Ferdinánd; de a múltakra korán volt fátyolt vetnie. Balassa már 1556 elején mint az erdélyi seregek fővezére, a királyhoz szító erdélyi püspök várát, Gyalut vette be s Gyula-Fehérvárt és a Szamos-Újvárba zárkózott Dobót ostromolta ki. Átpártolásának valódi oka ismeretlen; de annyi bizonyos, hogy a mint a Szász-sebesi rendek elhatározták Izabellának és fiának visszahívását s a visszatérő kis királyi családdal Menyhért Máramarosban találkozott: régi, erőszakos eszközökben nem válogatós búzgalma egy időre megint föllángolni látszott az első zászló iránt, mely alatt élete zavaros harczeit megkezdette. Az országgyűlés hűségre eskette. Ennek elbeszélése alkalmával jegyzi meg a *Comedia* töredelmes gyónója, hogy háta mögött egy szegény nem-barátja így szólott: »Hetedik ez immár isten hírvél, ha jól emlékezem róla.« De még nem az utolsó volt.

Ebbe az időbe esik Balassa Menyhért életének kétségtele-nül legsötétebb cselekedete s egyszersmind a Gyula-fehérvári udvar történetének egyik legrömesebb lapja. Izabella kormányának egyik áskálódó ellensége volt Bebek Ferencz, ki a főhatalom kézrekerítésére — miután a konstantinápolyi divánnál jól megvetette volna ágyát — szövöttek a Kendi testvérekkel: Ferenczcel és Antallal. Az egész összeesküvés még teljesen tisztába hozva nincs. Beszélték s Budai is megemlékszik róla, ¹⁾ hogy Bebek holmija között a török fővárosból Izabella elvesztésére hozott mérget találtak volna. A királyné 1558. aug. 31-kén gaz-

¹⁾ *Polg. Lexicon* I. 329 l.

dagon megvendégelte a pártosokat s éjfél után két és három óra között Balassa Menyhértet meggyilkolásukra küldötte el. A gyilkosság undok módon végre is hajtatott, s míg a tordai országgyűlés Bebek holttestét négy felé vágatni s a város négy szeglet-tornyára függesztetni rendelte, Balassa fényes jutalmul kapta Szatinárt, Tasnádot és Nagy-Bányát. — Az orgyilkosság bűnét még sötétebb színben tünteti föl a *Comedia* szerzője, midőn az Oláh Miklós előtt vallást tevő Menyhért szájába a következő vallomást adja: »Kérem vala Gyalut az király fiátul és az anyjátul, de nem adák. Én azon igen elbúsulék Bebek Ferenczcel és Kendi Antallal öszve tanácskozáink hogy méreggel öljük őket, és Erdélyt magunknak foglaljuk, török császárral együtt tartzuk. Ezen egymással erősen megesküünk és hitlevelet adánk egymásnak erről; de en látám, hogy nem mehet véghez, gyorsan megfordítám az kaszát, elárulám társaimat ugyan éjjel házokra menék, és leváगतám őket; en mostan is itt vagyok. Az hitlevelet bánom; úgy hallom, hogy Kendi Antalnál volt, ettől fogvan oztán mind félek hogy engemet is megnyakaznak árúltatóságomért. Úgy árulám el ismeg az erdéli vajdát, ki bizon nagy hasznomra vala.«¹⁾ Mi igaz ezekből, mi nem: ma bajos eldönteni. Hogy Balassa czimborálhatott, alkudozhatott az összeesküvőkkel, s mikor a túlsó részen több előnyt látott magára várakozni, megfordította köpönyegét: annak ellenkezőjét jelleméből határozottan állítani lehetetlen. Könnyebb megingatni egyik bizonyosságát: az átpártolást. Ha Balassa csakugyan gazságának napfényre jöttétől tartva, mintegy menedéket keres Ferdinánd oldalán: aligha húzza oly soká — majdnem két évig — az alkudozást ama jutalom részleteinek kérdése fölött, mely reá átállása esetében várakozni fog. A késedelmezésben itt nagy veszedelem rejlett s Menyhért feje volt kockán, melyet mégis talán csak jobban féltett, mint a hogyan egyik másik jószágra vágyott. A király

¹⁾ Azon részletek közlésénél, melyek eddig amaz első kiadást kivéve nyomtatásban nem jelentek meg, az eredeti helyesírást tartottam meg (I. III. sz.); a többi idézetnél Toldy Ferenczket követtem, ki a *Comediát* költészeti Kézikönyvének első kiadásába (I. köt. 1855, 82—98 l.) fölvette.

rendkívül fényes ajánlatokat tett, vagy tétetett neki Telekesi Imre és Batori Endre által s a kapzsi Balassánál alig szükséges ennél jobb indokot keresnünk színváltoztatásaira. De meg az is majdnem lehetetlen, hogy részességének az általa lemeszároltatott három főuron kívül senki tudója ne lett volna s olyannyira titokban vagy bizonyíthatatlanul maradt volna az, hogy Izabella egy év múlva, halálos ágyán, foglalkozhatott a gondolattal, miszerint a még mindig főkapitányi méltóságában munkálkodó Menyhértet fia gondnokává tegye. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy akkoriban effélel suttothattak az emberek, kik bizonyítéknak hajlandók voltak elfogadni Balassa eddigi életét s a *Comedia* írója sietett fölhasználni a szóbeszédet. Ezt látszik erősíteni az a szembevetendő körülmény is, hogy két kézzel ragad meg mindent, a mi hőseire minél mélyebb homályt vethet s torzító vonásai között olyant is alkalmaz — a gyávaságét — melynek valótlanságáról mindenki meg volt győződve.

Balassa utolsó fordulója nem történt hirtelenséggel. Bizonyos hogy már 1559-ben ingadozott; a következő tavaszon elhatározta magát, hogy urat cserél; de még innen egy évnél tovább ravaszul kétkulacsoskodott, mig nem 1562. január 29-kén Ferdinánd aláírta királyi levelét, melynek értelmében a megtért juhok ismét kegyelmébe fogadja és az átpártolás föltételeit meghatározza. Megígérte ugyanis neki, hogy a Fuggerek kezén zálogban levő Detrekő várát számára visszaváltja; továbbá addig, míg Munkácsot János Zsigmondtól visszafoglalhatná, meghagyta birtokában Tasnádot, Szatmárt és Nagy-Bányát; 500 főből álló lovas és gyalog katonaságot fog tartani számára. Ily magasra tudta csigázni Balassa kardjának árát, melyet azonban innem kezdve nagy vitézen forgatott mind az erdélyiek, mind a törökök ellen. Ez időbe eső hadakozásainak sorát az erdélyi seregeken Hadadnál 1562. mártius 4-kén Zay Ferenczcel együtt vett fényes diadala nyitja meg. A krónikások följegyezték, hogy Balassa a csata egész folyama alatt tűzben volt és hadai leginkább az ő példáján gyúltak tüzre. Akkor huszonegy éves Boldizsár fiát is neki bízta s nagy gyönyörűséggel látta, hogy »az ő nagyreménységű fia, minekutána az ellenség mellében kopjáját eltörte volna, azután karddal rohant az ellenség közzé, és ott egy nagyra me-

rendő vitéznek személyét játszodta.« ¹⁾ Alig adta Menyhért hűségének ez és egynémely más példáját, s érezte magát némileg újra biztosságban: visszakívánta a lévai szép napokat s a halmi várkastélyban megint valami rablóvárfélét építtetett, melyet János Zsigmond katonái rontottak le. Sőt új fosztogató hadakra is készült Ferdinánd halálának évében, 1564-ben. Először egy arany-nyal-ezüsttel gazdag moldvai görög kolostorra indult Zay Ferenczezel; de a járatlan és behavazott utak útjokat állták. Majd a hegyaljaiak szüretjére támadt szomszárja; de ide kőborgásának szomorú kimenetele lett. Távollétében ugyanis Gomlyai Batori István, váradi kapitány, Szatmárt megtámadván, Balassa feleségét, eladó leányát és serdületlen István fiát elfogta és az erdélyi fejedelemehez küldte; összezsarolt roppant kincsét katonái között kiosztotta. Balassánét és leányát nemsokára a bánat ölte meg Erdélyben, homán István csak atyja halála után két esztendővel szabadult meg. Menyhért a családját ért szerencsétlenség miatt Debreczen kirablásával és fölégetésével állott boszút s mindvégig jelentékeny részt vett Miksa király vezérének, az Ellsáshól behívott Svendi Lázárnak hadműveleteiben. A halál 1568. febr. 9-kén ötvenhét éves korában érte utól Bécsben, miután Boldizsár fia »csak harmadnappal ment volna el előre a minden halandóktól megtapotandó uton.« Forgács Ferencz mondja róla: »Mint beestelen, nyomorútan fejezte be életét, mert most az egész városban, sőt a fejedelem udvarában sem találkozék senki, ki a kilencz árulásról híres-nevezetes embernek temetését kísérné.« Voltaképeni temetése különben Széleskuton, Pozsony-vármegyében történt, melynek templomában vörös márvány sírkő alatt nyugszik. ²⁾

Jellemrajzához sötét adalékokat szolgáltatnak kora történetének mindegyik lapja, emlékiratok és országgyűlési irományok, melyek e hősi tulajdonok, jelentékeny hadvezető tehetség, nem közönséges elme, sokszor tanúsított bátorság, ezerszer kockára tett élet egyetlen vezető elvének a kincsszomszárját mutatják. Volt benne valami a vadállatból, melyet viaskodásra mindig éhe zak-

¹⁾ Budai *Lexicon* I. 106. 115 l.

²⁾ Nagy Iván: *Magyarország családai*. I. k. 123 l.

lat. Jól verekedett mindig s megvolt benne az akkori portyázó, félig rabló, kalandos hadviselésben annyira fontos furfangosság is. A bátorság alattomosággal egyesült benne; épen annyszors száll szembe személyes ellenségeivel, akár a maga táborában voltak ezek, akár a tulsóban: a hányszor hátuk mögé kerülve csapott reájok. A kalandos, erőszakos, izgága természet, úgy látszik, család öröksége volt, melyet ifjúságának körülményei a legtúlságosabb mértékben kifejtettek benne. Atyja halálakor még serdülő ifjonez volt; a fiatalságnak rendesen legfőktelenebb éveit úr nélkül töltötte s nem tanult meg engedelmeskedni. Csupán a legdurvább anyagi hatalom úrkodását, sikereit látta maga körül; a hagyományos erkölcsi hatalmak száműzve voltak. Boldogulni látta az erőseket, nyomorgani az igazakat, megjutalmaztatni az árulókat, eladóvá tétetni mindent. Ha valami véletlenség fejtett is volna ki lelkében valami erkölcsi érzésfélet, a körülmények és véralkata könnyen érthetővé teszik, hogy az csakhamar tökéletesen és végkép kiveszett belőle. A haza jövőjén való általános kétségbeesés közt nem a jajgatók, hanem a zavaros halászhajók sorakozott. Életrajza nevetségessé tesz minden kutatást: vajjon volt-e némi része a körülmények által megváltoztatott meggyőződésének árulásaiban? Valamennyi fordulója vagy kényszerű menekvés, vagy alkú. Igazi képe korának, melynek minden bűne ép úgy fokozódva van meg benne, mint egyetlen erénye. Minden dolgában magát szolgálta, minden viszonyát szennyes érdekekből zsákmányolta ki s ura mindig a legtöbbet ígérő volt, míg hajlandó vala garázdálkodásai előtt szemet hunyni. Kortársainak ítélete is körül-belül így hangzik felőle. Páratlan vitézségét föltétlenül magasztalja mindenki, — Bornemisza Péter, semptei predikátor ép úgy, mint Balassa vezértársai; — de jelleme közutalat tárgya volt.

Senki sem mondott azonban szigorúbb ítéletet felőle a *Comedia* szerzőjénél. A szenvedély, mely e jellemkép rajzolójának tollát vezette, igaz, hamis és torzított vonásokat is vetett papírra; de a hatalomnak szemébe kaczagó bátorsággal mutatott a magyar társadalom égő fekélyére, mely föl fogja azt emésztetni. Balassa egész történetének minden mozzanatát sűrű epével keverve dobta képére. A durva kényúr igazában sohasem ismert

urat maga fölött; az igazság fenyegető kezét mindig ki tudta kerülni; — nem igen vert gyökret lelkében az isteni felelem sem. Mikor prédikátora, Szénási, arra inti, hogy ideje lenne már megbékélnie istenével, elkáromkodja magát, hogy: »Soha ez bestyét az nagy jámborságból és szentségből ki nem vehetem!« A gyónást tevő bűneinek sokaságán fölgerjedt Oláh Miklós a haragvó isten mindenhatóságára emlékezteti; Menyhért vállvonogatva felel: »Ha gondja volna istennek e világra, régen megtértünk volna; de sokszor megpróbáltam, és úgy letem magamba, hogy semmi abban nincs.« De egyetlenegyszer mégis föllelkесedik a hitért, mikor Tamás deák azt javasolja neki, hogy az érseket ajándékkal és hittel kellene részére nyerni: »Az nagy istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint chez mert nagy, jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek«. Már gyermekkorát tolvajlásan és templomtörésen kezdte és soha emberi érzélem húrja nem rezzen át szívében; csak egyetlenegyszer szól lelkiismeret-furdalásról, mikor a Gyula-felfővári orgyilkosságot vallja meg s az az egy is úgy hangzik, mintba csupán bőrének feltése volna. Kirabolja tulajdon anyját, ki bánatában miatta megbolondul és megnyomorodván más ember házábanál hal meg. Önéletrajza, melyet Oláh érseknek elbeszél, árulások, gyilkosságok, rablások sorozata; ellensége mindenki, kinél ezüstnek vagy aranynak szagát érzi; a barátság csak arra való, hogy áldozatait könnyebben kézre keríthesse; a szegények és nyomorútlak iránt sem lakik irgalom szívében; ma hadvezér, holnap cselszövő, azután rabló, orgyilkos és kém, amin hasznát látja. Nincs előtte becsülete senkinek és semminek, ha nemha hasznót remél tőle. Gyónásában kegyelmesnek nevezi az érseket és ennek kérdésére, miért nem mondja kegyelmesnek inkább az istent, így felel: »Hadd járjon most, itten csak nagyságod használhatna énnekem, ah mint reménlem, hogy használ.« Alávalóságára ráadásul még gyáva is; Nyáry Ferenczet egyszer párbajra hittá, s a hogy ez kiállott, megszökött a bajvívás elől; a hol ökröt talált, azt el tudta bajtani, de ellenséget nem igen tudott kergetni. E vonások nagyobb része a maga nyilatkozataiból van összeszedve, melyeket vagy kőborló hadnagyjaival és deák-

jaival, vagy az érsekkel szemben tesz. Gazságain élezni látszik, mikor árulásait következetesen »bujdosásoknak« nevezi. Ez a cynismus még sötétebbé teszi a képet, mint valami félelmesen komor alapszín. Értjük a fölháborodást, miképen fakadhat az érsek e borzalmas szavakra, mikor Menyhért anyja sorsát említi előtte : »Méltán verte volt meg anyádat az isten, hogy ilyen monstromot szült volt ez világra mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem véthetett, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába.«

Ezekben akartuk egymás mellé állítani a történet és a *Comedia* Balassa Menyhértjét.

V.

A történeti és irodalmi szempontból egyiránt nevezetes színmű, melynek már ideje rövid foglatatját adnunk, öt részre van osztva. Mindegyik rész elején el vannak sorolva a »közbeszólók« (interlocutori), kiknek teljes jegyzéke a következő: Balassa Menyhért; Balassa Boldizsár, fia; Szénási István, prédikátor; Kasza Mátyás, biztos; Kelemen, ki egy helyt ispánnak, másutt hadnagynak neveztetik; Tamás, Józsa és Péter deákok; egy lakáj s az esztergomi érsek, Oláh Miklós, ki azonban nevén nevezve sehol sincs. Az utolsónak kivételével valamennyen a Balassáknak, az apának vagy fiunak, szolgálatában állanak. A második és harmadik rész csak egy-egy, a többi pedig két-két jelenetből áll; de jelenetes elkülönítés nélkül. ¹⁾ Ez alakokkal és keretben aztán a cselekvény, — ha ugyan a darab tartalmát ekként nevezhetjük, — így halad.

Balassa prédikátorát, Szénásit, Bécsbe küldte föl alkudozni amaz adomány-levélben foglaltaknak végrehajtása iránt, melynek alapján 1561-ben János Zsigmondtól Ferdinándhoz állott. »Gott-

¹⁾ Toldy Ferencz: (*A magyar költészet története* I. köt. 198 l.) ezt mondja: »A második rész, valamint a többi csak egy jelenetből áll.« Ez tévedés. A negyedik rész nagyobb fele az érsek és Menyhért között folyik le; az utóbbi, mikor gyónásának már vége felé jár, behívja Józsa deákját, ki innen kezdve szintén részt vesz a beszélgetésben. Az ötödik rész s a darab végén Péter deák fölkiáltásának: »Hamar az paripákat!« melylyel Boldizsár mondókáját félbe szakítja s utóbbi kérdőzködéseinek az út iránt, csakúgy van értehue, ha őt a beszélgetők közé akkoriban lépve képzeljük.

helf, gotthelf, kegyelmes uram! Jó az német királ! Az nagy istenre mondom, azt hiszem, hogy jóval jó Szénási. Imhol vagyok, megjött Bécsből». E gúnyolódó szavakkal vezeti be a darabot s jelenti a küldött megérkezését Kasza Mátyás. Balassa fenekedik is, hogy csak ne legyen inye szerinti a bécsi izenet, megint kész lesz átállani vagy az erdélyiekhez, vagy a törökhöz, mert hiszen török aranya még úgy is kevés van. Szénási beköszönt s elmondja híreit; de biz ezek nem a legkellemesebbek. Az urak odaönm mind ellenségei Menyhértnek; de különösen Bottyáni,¹⁾ ki ezt a tanácsot adta a császárnak: »Ha felséged érdeme szerint fizetni akar, és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel felakaszszák, és legyen neki érdeme szerint való ajándék.« Csupán az egy esztergomi érsek lenne jó barátja, ha vele hit dolgában egy volna. Különben Miksa Balassának Diósgyőrt ajánlja örökben, ha Szatmárt és Nagybányát kiadja kezéből. De a kapzsi úr nem egykönnyen ereszti el, a mit egyszer megmarkolt s Szatmárról a következő részben azt mondja: »Szakmárt, Bányát nem hogy en itt a földön elhagynám, avagy királynak kezébe adnám, de még holtom után is — isten bár mennyországban maradna, ű ott laknék — én pedig azt kívánnám, hogy vagy oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék«. Hiába unszolja Szénási, hogy fogadja el a császár ajándékát; ugyis elege van, lakjék nyugalommal Diósgyőrben. Ura ráförmed: »Lassan szólj nekem effelől; elegem még nincsen, mert ha az Szamos mind aranyval folna is, még sem elég volna ennekem.« — A második részben tanácsot tart embereivel, hogy mi tevé legyen.

Tamás deák emlékezteti, hogy ha Munkácsot megveszik, úgyis le kell mondania János Zsigmondtól szerzett birtokairól. »Arra ebet vegyenek!« feleli gazdája, ki semmi áron nem haj-

¹⁾ Batthyányi Ferencz, tárnok és főpohárnok-mester, ki vén korában nagyon belső emberévé lett Ferdinándnak. A királylyal együtt járta Pozsonyban az úrnapi processiót és ott, áhitatossága jeléül, a szentségre rózsát hintett. Az 1563-iki koronozáskor, nádor nem létében, ő intézte a néphez a szokásos kérdést: akarják-e Miksa királyfit királynak? — Budai *Lex*, I. 293 l.

landó tágitani alföldi királtságából. Ugyanez a Tamás javasolja, hogy az érsek barátságával kellene egyengetnie ügyét Bécsben. De mi módon puhithatná meg a hatalmas Oláh Miklóst? Arra is kész a tanács: ajándékkal és hittel. Balassának tetszik a terv: tudja, milyen hasznos a hittel való kereskedés. A beszélgetést Józsa deák fejezi be: »Elvégezett dolognak nem kell tanács. Elmegyek érsek uramhoz.« — A csak másfél oldalra terjedő harmadik részben már ott van s ugyancsak úti a vasat ura érdekében. Oláh Miklós azt kérdi tőle, vajjon abba a hitben van-e még Menyhért, hogy »ha üdvességre választatott, mind ez világ gonoszságát mivelné is, erővel is idvezülhet; és ha az kárhozatra választatott, ha olyan volna, mint szent Dávid vagy szent Péter is és sz. Pál, ugyan kárhozni kellene.« A ravasz deák sajnálkozva említi, hogy biz ő hitte mindezt, »de immár nagyságod ellen vétni nem akar, hanem szolgálni, mert immár misét hall és bőjtet, auricularis confessiot is hall.« A buzgó térítő főpap rögtön kinyilatkoztatja, hogy már így szent a barátság s minél előbb találkozni szeretne Balassával. — A negyedik, leghosszabb s legkitűnőbb rész: a gyónás. Az armányos Menyhért megjelenik Oláh Miklósnál, hogy ennek részére térjen. Az érsek fölhívására térdre esik és gyónni kezdi bűneit. Azokat tudniillik, a melyek hirtelesen észbe jutnak; csak a nagyját, mert »ha mind az többit is előszámolnám, egy hétig innen fel nem kelhetnénk.« A gyónást Balassa gyermekkori tolvajságain kezdi s ezekről halad mindig magasabbakra. Egymásután következő foglalatásoknak rablásoknak, gyilkosságoknak, árulásoknak, esküszegéseknek végét alig érő sorozata ez, a legmaróbb gúnnyal telve úgy a Balassák és czimboráiknak egész fajzata, mint a római egyház, szentjei, főpapjai és szertartásai ellen. Végre az érsek beleun a hosszú litániába, s figyelmezteti a bűnbánót, hogy tizenegy óra, evés ideje van, a többit hagyják máskorra. De Menyhért nem akarja félig végezni dolgát, föloldozást és közbenjárást kíván a császárnál. Kérésének nagyobb nyomatékot adandó, száz gíra ezüst ajándékot ígér gyóntató atyjának. Oláh Miklósnak sem kell több, azonnal készen van a megegyezéssel: »Készenem, jó Menyhért uram, és jó néven is veszem; szívem szerint terekedem rajta és ennek felette meg is ódozlak. Nem szükség minden bűnci-let

előszámálhód, és az nagy paphoz menned érette.« Ezzel a hatalmas főpap meg van nyerve ügyének; Balassa célját érte vele s az érsek ismételt sürgetésére késznek nyilatkozik ebédhez ülni. — Az ötödik rész Menyhért fiának, Boldizsárnak szökését tárgyalja a császári udvarból, hol apja hűségének kezdese gyanánt tartózkodott. A beszélgetésben, melyet Tamás és Péter deákokkal folytat, apja méltó fiának mutatja magát. Tamás deák adja neki a jó tanácsokat; de a falra hányt borsó mind visszapattog. Az isten büntetésével való fenyegetésre azt feleli Boldizsár úrfi: »Morogj, morogj, en vagyok azért az Balassi Boldizsár. Abban menjünk csak el, az kit te álmadozsz: micsoda fia volnék en Balassi Menyhártnak?« A tudományok sem igen kellene neki. »Mind ez világ tudományán sem adnám ez gyémánt gyűrűcskét, ki ujjomban vagyok: la! mely szépecske! még fiamra is rá marad, nem úgy mint az tudomány.« Előre mulat a gondolaton, hogy majd Detrekőben, a hova készül, hogy »megjárja a bokrokat, völgyeket és leshelyeket, erdőket, utakat, a hol árros embereket, kik morvaiak és bécsiek lesznek, megleshetnek.« Végre Péter deák kiadja a parancsot a paripák megnyergelésére s a sietséget jellemző és zavart festő rövid szóváltással, Boldizsár és emberei között, az ötödik rész és ezzel a darab véget ér.

A vázlatához s a fentebbi történeti rajzhoz kapcsolva, legkönyebben, ismétlések nélkül kifejtethetjük egynémely nézetünket a darabban előadott történet idejére, helyére s az egésznek rendeltetésére nézve, mely több tekintetben eltér irodalomtörténctünk örök érdemű bűvárának, Toldy Ferencznek véleményétől, ki egy sovány és téves hírlapi jegyzet után a *Comediá*-nak első taglalója és méltatója volt. A történet idejére nézve Toldy égy ízben ¹⁾ azt írja, hogy a darab »Balassa Menyhártnak II. János választott királytól Miksa királyhoz átpártolását tárgyalja. Balassa ugyan már 1561-ben állott át Ferdinándhoz titkon s a következő évben világosan; de miután a negyedik részben a moldvai klastromra szándéklott kiütés és Ferdinánd halála említettik

¹⁾ *A magyar költészet kézikönyve.* Első kiad. I. köt. 1855. 82. lap a szövegben és jegyzetben.

(1564) ez utóbbi helyet vagy később szúrta bele szerző vagy kiadó vagy — a minek a történetekben nem találok nyomát — Balassa időközben ismét Jánoshoz pártolt volt s most szükségesnek látta magát újra Miksa kegyelmébe ajánlítani. Jelen alakjában sem lehet a darab 1564-nél újabb, mert 1565-ben Balassa már Svendi Lázár mellett vitőzkedett János ellen s Olálmak nem volt volna többé oka Menyhártot (a negyedik részben) lanyhasággal vádolni. « Újabban ugyancsak Toldy a történet időpontját egész határozottan 1561-re teszi. ¹⁾ Mindegyik állítás tévesztett, s hogy a kérdésre a legmegfelelőbb választ megad hassuk, az érintett ellenmondást kiegyenlíthessük, nincs szükségünk sem találgatásokra, sem valószínűtlen beleszúrásoknak föltevésére, sem hosszú kerülő útra. A darabban annyi az útmutató, hogy — ha a történetet, mint egy térképet, kezünkben tartva haladunk — lehetetlen a biztos célra vezető ösvényt eltéveszteni. Miről van szó a darabban? Mindenesetre egy árulóról, élete minden gázságaival; de — ne hagyjuk a cím által tévútra vezetni magunkat — nem az árulásnak egy előttünk lefolyó cselekvényéről. Az első részben, mikor Balassa Menyhérttel találkozunk, ennek már ép oly kevés köze van János Zsigmondhoz, mint mikor a negyedik rész végén eltűnik szemünk elől. Legelső megszólalásában a német királyt fenyegeti árulással, ha Szénási rossz hírrel érkeznek. Már ha valakitől elpártolást emleget, akkor még nem tartozhatik annak ellenségéhez. De nem is tartozik. Fenyegetőzésére Kasza Mátyás kineveti, hogy az erdélyiek felé ugyan hiába közelednek, mert ott semmi hitele és becsülete. Mindjárt erre megismeri maga is és bevallja, hogy már három ízben kínálta magát — a német királynak órá bizott hadaival és ágyúival együtt — János Zsigmondnak; de sem ő, sem szolgálata nem kellettek. Ezek szerint szó sem lehet arról, hogy a *Comedia* Balassának, Jánostól való egyik átpártolása történetét adja elő. Menyhért a darab elejétől végeig a német király oldalán van, kihez 1562-nek legelején pártolt át világosan: árulásaért jutalmul kapván Detreköt és megérósítettván Szatmár, Nagy-Bánya és Tasnád birtokában egészen Munkács kézrekerítéseig, amikor is ezért amazokat cserébe át

¹⁾ *A magyar költészet története*. Második kiadás, 1867. 167 l.

fogja adni a császárnak. Hogy az ideiglenes egyezség már jó ideje végre van hajtva, kitetszik onnan, hogy az ötödik részben már a pártos úrnak elégedetlenségéről is értesülünk Detrekővel, melyet Gyötrekőnek szokott mondani, »mert ő itt nem kóborhat, ¹⁾ kiért öneki nagy gyötrelme vagyon.« Szatmárt s a többit csak ideiglen való joggal bírja, s úgy látszik, a császár szeretné kivenni körmei közül. De Menyhért erre semmi módon nem hajlandó. A darab egyetlen átolvasása meggyőzhet róla, hogy az egész dolog nem Balassának innen oda pártolása, hanem csak a körül forog, miként kaphatná meg örök jogon említett s erdélyi szereplése alkalmával szerzett birtokait a német királytól, kinnek már rég hűségű van és kénytelen is maradni. Ennélfogva aztán, ha a történet idejét akarjuk meghatározni, nincs szükségünk föltevésére akár annak, hogy (a miről a történet semmit sem tud) Menyhért talán újabban János Zsigmondhoz állt át, akár annak, hogy a *Comédiá*-ba egyet-mást utólagosan szúrtak bele. Ferdinánd a darabban több ízben »szegénynek« neveztetik; így szokták emlegetni a már életben nem levőt. De az érsek egy alkalommal világosan is meghaltnak említi őt. Menyhért gyónása közben megemlékszik a rossz véget ért szüretéről, mikor Zayval a más borára szomjaztak s azalatt családja a szemfüles erdélyiek kezébe került. Balassa felesége az első és ötödik részben úgy említettetik, mint leányával és kisebbik fiával János Zsigmond fogságában Hunyadon sínlődő. Mig mindezekről csak 1564 után lehet szó, nincs az egészben semmi, a miből az elbeszélt dolognak korábban történetére következtethetnénk. Nem valamelyik árulásának, hanem egy kis, várai fölött való viszálykodásnak alkalmából van itt bemutatva Balassa. A viszály talán akkor fejlődhetett ki, (1565 elején,) mikor az erdélyiekkel kiújult háború épen Szatmár és Nagybánya körül folyt, melyek hol elestek, hol visszakerültek, s melyeket, mint fontosoknak mutatkozó pontokat, Miksa nem volt hajlandó egy magános s császári környezete által folyton gyanúsított hűségű ember kezén hagyni. Ezért kinálhatta értők esérében Diósgyórt s ezért volt szüksége Menyhértnak szöszölőkre az ud-

¹⁾ Kóborni, kobozni amyi mint prédára járni, rabolni, fosztogatni. Különösen Tinódi a rabló urakat kobzóknak szokta nevezni.

varnál. Minthogy pedig rövid idő multán Balassa csakugyan jó és buzgó hadi szolgálatokat tett Miksa ügyének, s miután későbbi, nem jelentéktelen dolgairól a *Comédia* egy szót sem tud: úgy a tárgyalt eseménynek, mint a darab keletkezésének időpontját bizonyon 1565 elejére tehetjük.

»Az ötödik rész beszélgetést foglal magában Menyhért fia, Boldizsár és Tamás deák, mint látszik, ennek nevelője, közt, melyből Boldizsár készületét tudjuk meg, a János udvarából, hol záloga volt apja hűségének, megszökni.« Ezt írja Toldy a darab meséjének vázolása közben. ¹⁾ A félreértés, mely e sorokban nyilatkozik, abból a tévedésből következik, melyet épen most fejtettünk ki. Menyhért 1564 végén, mikor a darab játszik, már régen nincs János Zsigmond oldalán, sőt évek óta nyílt s olykor-olykor tevékeny ellensége az erdélyieknek. Mikép lehetne tehát hűségének zálogául fia oly fejedelem udvarában, kinek ő már évek óta nem híve? Mikép lehetne épen Boldizsár, ki János hadai ellen már 1562-ben Hadadnál kitüntette magát? Világos, hogy itt tévedésnek kell lenni a dologban. Tévedésnek annál inkább, mert az első részben Menyhért maga említi, hogy Boldizsár fia Linzben van. Apja hűségének záloga gyanánt nem is tartózkodhatik más udvarnál, mint annál, mely mellett Menyhért áll. S aligha is tévedünk, ha az ötödik rész színterét a német udvarba helyezzük, hol a bizalmatlan Miksa tartóztathatta vissza a mindig gyanús Balassa első szülöttét. A történet sem emlékezik Boldizsár erdélyi fogságáról; somlyai Bátori István csak Balassánét, leányát és fiatalabbik fiát hurcolta magával. Az utolsó részben Tamás deák családja szomorú sorsával inti jóra Boldizsár úrfi, mikor így szól: »Ostorával sem gondolsz istenednek, sőt azt sem tudod: vagyon-e istened, vagy nincs; anyád Hunyadon, húgod is, öcsöd is, fogságban vadnak nyavalyások, te mégis azon latorságban jársz el.« Mondhatja-e ezt, ha ők is ugyanott, ugyanolyan fogságfélében vannak? Boldizsár inti deákját, hogy lassabban beszéljen, mert meghallja a »német.« Mit keresne ez János udvarában? Péter deák nyilván mondja: »Jaj szegények! hogy mehettek ti el, ha zálagok vattok

¹⁾ *A magyar költészet története.* Más. kiad. 1867. 198 l.

adattatván Balassa Menyhárttól, hogy ű felségét kövessétük mindenütt, különben nem hinnének meg és még így sem hisznek meg.« Balassa fia, apja hűségének záloga sehol másutt nem lehet, mint a német udvarnál. Ott is van s onnan igyekszik Detreköbe szökni, hogy apjának kobzó mesterségét folytathassa.

E megjegyzések előrehocsátásával, a darab cselekvényéből, hangjából, álláspontjából, modorából, czélzataiból könnyű következtetést vonnunk rendeltetésére. Nem volt, nem lehetett ez egyéb, mint Balassának és egész fajzatjának pellengérre állítása; a német uralkodás tehetetlenségének és erkölestelenségének föltüntetése; az erdélyi udvar egy büntényének — ha mellékesen is — mentegetése; az ismét mozogni kezdő pápistaság kicsúfolása. Szóval a gúny ostorával megcsapkodása a külső Magyarország hatalmasainak, a névtelen író political s egyházi ellenfeleinek. Egy merész kihívás a szellemi küzdelem terén. Azt azonban, hogy a darab egyenesen színpadra készült, hogy a legélénkebb hatású művészettel, a színészettel, szövetkezve töltse be rendeltetését; vagy hogy éppen valamely vándorszínész-társaság tagja lenne készítője: nem mernék oly határozottan állítani, mint a hogyan Toldy teszi: »Sokkal több elevenség és élethűség van ennek valóban drámai dialogusában, mint hogy az, amaz időben, mástól, mint egy a színpadi előadhatás titkaival mindennapi gyakorlatból ismeretes színésztől származhatott volna.«¹⁾

Abban, hogy »Balassi Menyhárt árultatásán« a XVI. századbeli vándorszínészeknek állítólag pajták, vásáros bódék elé s csárdákba gyülekező közönsége mulatott, annál kevésbé lehetünk bizonyosak, mert még ahhoz is sok és alighanem alapos kétség fér, vajjon volt-e csakugyan ezidőben magyar vándorszínészet? Az adatok, melyeket ennek bebizonyítására Horvát István²⁾ s a Horváteival együtt Toldy csoportosít, ³⁾ éppen nem tesznek világos és kétségtelen tanúságot. Így az 1271-ki budai és 1460-ki szepesi zsinat kánonaiban, említett histriok mimusok alatt inkább idegen, német és olasz — maig »komédiásoknak« nevezett — kóborlókat érthetünk, mint magyar színészeket. Laskai Ozvöld,

¹⁾ *A magyar költészet története*, 197 l.

²⁾ *Tudományos gyűjtemény*, 1819. V. K. 81. 82. l.

³⁾ *A magyar költ. tört.* 98—100 l.

pesti barát 1498-ból való *Biga salutis*-ának ama kifejezése, hogy a kolostorokban színi énekek (cantus theatrales) zengenek, alig jelent egyebet, minthogy a szerzeteseknek hébe-korba kedvük telt világi dalokban; míg Zsámboki, XVI. századi történetíró, a »theatrumok örömei« alatt, melybe szerinte a magyarok süllyedtek, nem igen érthetett mást, mint nagyuraink vendégségeit és ünnepélyeit, mely alkalmakkor megjelenhettek ott idegen zenészek, tánczosok, komédiások is.¹⁾ Hasonlóan homályos és sokkal későbbi is az az adat, melyet Szenczi Molnár Albert jegyzett föl *Postilla Sculteticájának* toldalékában.²⁾ Kanizsa ostromának komédiában ábrázoltatásáról. A legelső világos adat — a leopoldi engedély — 1692-ből való, tehát majdnéfszázaddal későbből, mint amikor a mi *Comediánk* készült. De ha magyar vándorszínészek nem voltak is ez időben, előadhatták talán a darabot az iskolákban? Ez is hihetetlen. Míg a protestans iskolákban itt-ott kakasviadalok képezték az ünnepi játékokat, színi előadások tartásának nyomára csak gyéren akadunk.³⁾ Ezeket a jezsuiták iskolái terjesztették inkább el, kik növendékeikkel nem igen ábrázoltatták a Balassa Menyhért és Oláh Miklós között lefolyt gyónó jelenetet. A classicai, bibliai vagy erkölcsi allegoricius tárgyú iskolai drámák között különben hiába is keresünk politikai gúnyjátékokat, s ezzel a *Comediát* félig-meddig leszorítottuk a XVI. század képzelte és valóságos színpadáról.

Nem elég nyomósok azok az okok sem, melyeket Toldy magából a darabból merít föntebb előadott állításának bebizonyítására. Azt, hogy a színpadi technicának itt nyilatkozó ismeretével csak színész bírhatott, s e szerint a munka szerzője csak színész lehet, semmiképen sem írhatjuk alá. Miben áll tulajdonképen ez a technica? Talán a cselekvény érdekességében? Az egész *Comediá*-ban alig szólhatunk cselekvényről; a jelenetek egytől egyig álló képek; az írónak a kíváncsiság kielégítésére semmi gondja; nem világosít föl még arról sem, vajjon elérte-e végre célját Ba-

¹⁾ *Magyar népköltési gyűjtemény.* Új folyam. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. I. köt. 520—522 l.

²⁾ *De Idolo Lauretano*, p. 97.

³⁾ Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* 30 l.

lassa s megszökött-e hát a készülődés után Boldízsár. Talán az ügyes berendezésben? Nem lehet tudni, miért van szükség az első résznek a másodiktól való elválasztására; nem, mi okból iratott az egész nyúlfarknyi harmadik rész, s mi köti össze az ötödiket az előbbiekkal. Talán meglepő fordulatokban, a kíváncsiságot és érdekeltséget fölgerjesztő jelenetekben? Mig Szegedi Lőrincz *Theophaniá*-jában, s a *Comico-tragédiá*-ban, melyek — nem iratnak ugyan színészek által, de legalább csakugyan iskolai színpadra lehettek szánva — mesében és tagolásban bizonyos kelekségre, meglepődésre, színi érdekkerjesztésre törekvést találunk, a *Comediá*-ban mindebből semmit. A technikai ismeretet tehát nem érthetjük másra, mint a nyelvnek, a dialognak eleven-ségére, életszerűségére. Hogy azonban ez nemcsak színésztől telik, megmutatta a Páduában iskolázott tudós énekszerző: Sztárai Mihály a *Comedia lepidissima de sacerdotio*-ban s a papok házasságáról fennmaradt töredékben. Sőt ellenkezőleg; a színészség mindenütt fejtett ki magának s adott át örökül nemzedékről nemzedékre bizonyos hagyományos formákat s nyelvbeli sajátyságot is, mely úgy páthoszában, mint komikumában a közönséges élet nyelvét természet szerint túlhaljtja, s így ettől — épen saját ezéjái érdekében — többé kevésbé eltér. A *Comediá*-ban nincs semmi ilyes; semmi a mindennapi élet nyelvének ügyes fölhasználásán túl; semmi szólásforma, fordulat, kifejezés, mely színpadi tradíciókra látszanék mutatni. Egy tiszta lelkű, tiszta fejű, tiszta tollú ember munkája az, ki bizony az ő kora színpadának technikájával sem ismerős. Ez természetesen nem akadályozza annak, hogy a legritkább és legmagasabb színműírói tulajdonnak: a jellemfestés mesterei erejének örök emlékü és dicsőségü bizonyosságát ne adja. Ha ismeri a színpad külső követelményeit, ha a színpadnak ír: bizonyára nem fog három személyt: Kelement, Józsát és Tamást, az egész első részen keresztül némán oda állítani a »közbeszólók« mellé, hogy a másodikban beszélgetni kezdjenek azokról, a miket az imént hallottak. Nem fogja úgy osztani be meséjét, hogy míg darabjának egyik része (a harmadik) csak egy oldalra és néhány sorra terjed, a következő tizenkilencz lapot, az egésznek épen felét foglalja el. Nem; e színmű csak dialogizált satíra volt, egy, írásban terjesztett political pamphlet. Megírásába olyan valaki ka-

pott, kinek kiváló jellemző tehetsége és kitünő, zamatos, fordulatossá nyelve volt. A szellemvilág amaz örök törvényénél fogva, mely szerint minden tehetség a neki legmegfelelőbb formában igyekszik nyilatkozni: a drámai alakot választotta, ismeretlenül a színműíró törvényeivel, de megáldva legritkább talentomával.

A darab kiadója, Karádi Pál, bevezetésének főntebb idézett soraiban írja, hogy kezébe akadván e comédia, nem tűrhette hogy ki ne nyomtatná és mindeneknek tudtára ne adná. Egy hanggal sem említi színpadon adatását. Leírva akadt kezébe s nyomtatásban akarja terjeszteni, hogy mások is megismerjék. Mi szükség lett volna a könyv gyöngye hatására, ha színész-társaságok erősebb, hatásosabb eszközeikkel tehetik meg a magukét?!

VI.

Mind ama sok hiányosság daczára, melyet a *Comediá*-ban épen most futólag érintettünk, a magyar szellem művei között melyek a XVI. századból szálltak ráuk örökségben, alig van becsesebb ennél. Az irodalomtörténeti kritika egyedül helyes álláspontján az elsorolt és ezután említendő hiányok természetesebbeknek tűnnek föl abban az időben, míg az előnyök váratlanok, meglepők, rendkívüliek. Az egész méltán juttatja eszünkbe azt a középkoti művészt, kit a műtörténet »angyali«-nak, szokott nevezni, ki képein testet, ruhát, mindent elhanyagolt, majdnem szánuhalmasan fejletlen technicával dolgozott, de élő lelket, megragadó és isteni kifejezést lehelt szentjeinek arczára. A jellemfestő tehetségnek ama kitűnő terméke nemcsak a magunk erkölcsi és irodalomtörténeti emlékei között foglal el nevezetes helyet, hanem a magyar szellem azon kevés műve közé sorakozik, melyek párhuzamokra bátorítanak az egykoru külfölddel.

A XVI. század magyar költészetét főbb jellemvonásaiban megkísértettük föntebb vázolni. Láttuk, hogy az erkölcsi romok alapján terjedő új hit, új világnézet az eleve való elhatároztatásnak, a kérlelhetetlen örök igazságnak eszméivel mint költözteti be a lelkekbe a közel mulandóság sejtelmét, várását, kikerülhetlenségét. Midőn az alig ébredő magyar poézis első föladatai közé sorozza, hogy még kimíveletlen verseiben a Dies irae borzalmas igéit adja vissza: mintegy viszhangját halljuk a veszett erkölcsű, új istenhez tért Rómából Claudian végveszélyt jövendőül, sö-

tét hexameterének. Az alaphang a *Comediá*-ban sem más. A szív, melyből e tréfálkozó, gúnyos, cynicus, vérig sujtó szavak fakadtak, nem kevésbé komor, mint a Jeremiádok költőié. Diadalt ülő ügynek, uralkodó eszméknek nincsenek humoristái. A névtelen satirius egy nem sok reménynyel kecsegtető ügyet szolgál. Midőn pártjának arra van szüksége, hogy egy idegen, pusztító rabló népet: a törököt hivogassa be minduntalan nemzete nyakára: meg-meglepheti a keserű kétség. Vallása ellen is meg kezd indulni — még pedig a political hatalom félelmes szövetségében — a reactió. Szegény felei sanyargatva, fosztogatva, pusztítva a végöket nem érő háborúk csatatérein és sok felől fenyegetett hajlékaik között. Egész nemzete vesztébe rohan. Kik az okai mindennek? Azt hiszi a pártoskodók, a némethez szítók, az új hit ellenségei. Korának minden, örvénybe vezető vétjét egy emberben látja megtestesülve. Elkeseredésében megforgatja ez ellen fegyverét s a munka, melyet elkészít, csillog a méregre vált könnyektől. Vigasztalannak látja maga körül az egész láthatárt. Míg a gonosz győzelmét tapasztalja s kénytelen igyekezetét annak az elvnek hirdetésére fordítani: hogy bármint földi siker sem teheti a gatz jóvá igazak szemében; míg aggódva sejtí, mit rejtenek méhőkben az egyháza fölé gyülekezni kezdő vészterhes felhők: hite a jövő nemzedékben is megtört, reményének horgonyát nincs hova vesse. A következő nemzedék? A mának iskolájából a holnap emberei sem lehetnek különbe mestereiknél. Balassa Boldizsár még rosszabb apjánál: hálátlan, fájtalan, lator. E reménytelenség, kétség azonban a szellemnek most kaczagó, majd indulatos élénkségével lép elő s embert kereső lámpájának kísértetes fényét majd itt, majd amott: papon, világín, öregén, ifjún, uron, szolgán csillogtatja. Kimutattuk már, hogy néha igazságtalan is. Nem talál szint, melyet elég sötétnek ítéljen Balassa képehez: mint szörnyszülöttet mutatja be, erdélyi orgyilkosságát még egy néhez s alig bebizonyítható váddal tetézi; rákeni a gyávaságot és fukarságot is, holott amannak legtúlsóbb ellenkezője áll s ez is aligha túlzás nem. De vajjon azok után, melyeket Balassa Menyhért pályájáról és korának veszett erkölceiről elmondottunk, nem találjuk-e mélyre metszően jellemzőnek az egész képet, melyről az éles szemű, elkeseredett névtelen a függőnyt

felgördíti: a nagyurak várairól, eszmevilágáról, törekvéseiről, az udvarok ármányairól, a befolyások, sikerek, gazdagodás utairól?! Nem találjuk-e igazoltnak a haragot, mely egyet és mászt túlzottan lát?! Valótlán Oláh Miklós rajza is, ki kereskedik az abszolúcióval. De az akkori vallási harcok irodalmi fegyverei — külföldön úgy, mint nálunk — már effélék voltak. Lehetetlen mindenütt, még a túlzásokban is, a kornak lehelletét nem éreznünk.

A dráma általános szabályait hiába alkalmazuók e munkára. Nem kell hozzá valami éles szem sem, hogy ép annyi sarkalatos hibát, mint lényeges hiányt fedezzen föl benne. Cselekvőnye jóformán nincs, noha kettő is indul. Egyik az apa alkudozása, melynek rá nézve kedvező kimenetelét már előre sejtethjük, mikor értésünkre esik, hogy az érsek milyen könnyen részére nyerhető; ez elfoglal négy részt. Másik a fiú szökésre készülődése. De voltaképeni befejezésre juttatva egyik sincs; csak következtethetjük, hogy Menyhért megtarthatta várát s Boldizsár csakugyan kereket oldott. Az író oda tette a »finist,« mielőtt annak rendje szerint csakugyan elvégezte volna dolgát. Karádi Pálnak az előszóban foglalt azt a mondását, hogy Balassában »meglathattya az istennek mind irgalmasságának, hozzá ideiglen való varasanac mivoltat, es mind rettenetes büntetésenec es harangjanac salsagat,« alig érthetjük. Miféle szörnyű isten-büntetése sújtotta Balassát? Talán a közmegvetésre célzott, mely Menyhért minden gazságának napfényre kerültével sújtotta őt? Katasztrófáról vagy bármimű megoldásról szó sincs a darabban. Nincs a jellemek fejlődéséről sem. Balassa Menyhértől elkezdve valamennyien ugyanazok az első rész elején, a kik az utolsónak végén.

Azonban a mérlegnek másik serpenyőjébe is nagy súlyok jutnak: a jellemfestés nagy ereje és a dialog ritka életteljessége. Amaz nemcsak típusokat alkot, hanem — s ebben van, a mi 1565-ben méltán lephet meg mindenkit — egyéniteni törekszik. Így az író Balassájába beolvasztotta mindazokat a vétkeket, melyek uralkodásán szíve vérzett, tehát egész sötét felét a nemzedéknek, melyhez tartozott: s mégis maradt néhány vonása, melylyel egygyé tudta tenni, húst és vért tudott adni annak, a mi könnyen látszhatnék abstractionnak. A majd élczelő, majd

durván káromkodó, majd maga fölött cinikusan gúnyolódó modorban, melyben e kielégíthetetlen kapzsiság, leköthetetlen rakoncátlanság, megtéríthetetlen elvetemültség nyilatkozik; van valami, a mi csak az övé. Eredeti alakja a megcsontosodott gazembernek, ki neveti a világ haszontalan megkülönböztetéseit jó és rossz között, ki becsüli gazságának haszonhajtó voltát és rendületlenül bizik benne, ki akkor látszik leggonoszabbnak, mikor gúnyból mintegy szépítve bűneit, enyhébb néven nevezi ezeket s belsőleg kaczagva, lélekfurdalást emleget. Lelkének ördögi feketeségét nem titkolja senki előtt, mert nem fél senkitől és nem tisztel senkit. »Bestye áruló kurvafi gondoljon velek! sem urakkal, sem senkivel, még istennel is avagy ördöggel is.« Deákjai, ispánjai, papja előtt minden pillanatban föltárja lelkét s az érsek előtti bünvallása a legmélyebb cinizmus. Tudja, hogy Oláhnak nem arra van szüksége, hogy Balassa Menyhért hívővé legyen, csak arra, hogy katholikussá. A legkiáltóbb színeket saját képéhez maga veti oda s a darab egy ismertetője ez önjellemzést *III. Rikhard* monologjához hasonlítja. ¹⁾ Alig egyéb ez, mint amikor színműíróinak kezdetleges szokása, kik — nem az antik hagyományok alapján állván — mintegy új bölcsőben ápolják a színművet, s még nem ismerik eléggé a törvényeket, melyek ennek természetében gyökereznek. A középkor népi drámájának általános vonása a játszó személyeknek e, cselekvényen kívüli önjellemzési módja, melyből csak jó későn fejlődött ki s érte el Shaksperenél tetőpontját a tettek által való lélekfestés. Egy német irodalomtörténetíró ama XVI. századi fametszetekhez hasonlítja ez alakokat, kiknek szájából czédula függött s erre rá volt írva, kik ők és minő emberek. A Balassa Menyhértről írt comédiában sokkal kevésbbé ütköztünk meg e kezdetleges módon, mert a hősnek ez is valódi jellemvonásává lesz, megadván neki ama szemtelen cynismus színét, mely annyira illik az egészhez. Innen van talán, hogy összeköttetésbe hozathatott a yorki herceg nevét viselő szörny világhírű magánbeszédével, melynek születése körülményei egész mások voltak.

Balassa Menyhért kitünően rajzolt alakjához sorakoznak a

¹⁾ Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*; 451 l.

többiek, mindenekelőtt fia, Boldizsár. A történetben is igazi »sas nemzette sas«: féktelen, megfélemlíthetlen, ragadozó; itt méltó hiénafi. Az író természetes nagy tehetsége alig nyilatkozott akárhol is eltagadhatatlanabbúl, mint ama finom, mesteri válaszfalban, mely ugyanazon színekkel festett apjától az árnyalás művészetével elkülöníti őt. Majdnem ugyanaz, a mi Menyhért és mégis egészen más. A vén gonosztevőnek valamennyi alávaló tulajdonságát örökölte, s mindez nála — jelentkezésében és hatásában — teljesen különböző. Boldizsár semmivel sem jobb, mint apja, — sőt első tekintetre e természetlen vonások még visszatszőbbeknek látszanak ifjú embernél, — s mégsem annyira sötét. Szavaiból nemcsak a már-már vérévé vált gonosszság, irgalmatlan kapzsiság hangzik, hanem valami fiatalos, heves vágy a ragadozó étellel járó kalandok után. Az erőszakos, vad szenvedélyek mellett az ifjú vér dévajon is tud csapongani s nyugtalan képzeletének röpte némi vidorsággal száll a mocsáros, büzhödt levegőjű tájak fölött, melyeket megszokott. A többi személyen is mind van egy-egy jellemző — hol tipikus, hol épen egyénítő — vonás: Kelemen hadnagy, ki nem ért a tanácsadáshoz, nem embere a szónak, de »ha az baromhajtásra kell az dolog, az borok szedésére, faluk hódoltatására és foglalására«, már azt rá lehet bízni, mert sok esztendeje, hogy szolgál ezzel; Tamás deák, a gaz úr gaz szolgálja, ki önző és pulya haszonlesésében más szerepet játszik az atya, mást a fiú előtt; a rabló nagyúr diplomataja, a prédikátor Szénási. Valamennyin van az életnek egy-egy vonása, melyet sok mai dráma szereplőin hiába keresünk.

Másik érdeme e munkának: dialogjának életteljességében, nyelvének szabatosságában, tisztaságában, erősségében, jellemzettségében fekszik. Bizonyos sokban elmondhatjuk ugyanezt Sztárai Mihály darabjairól is, melyekben azonban a friss drámai dialogot prédikatori hosszú elmélkedések meg-megszakgatják, melyekben Tamás pap a reformáció elveit fejtegeti. A *Comédiá*-ban, effélének se híre, se hamva. Ha magunk elé tudjuk képzelni az alakokat, kikkel az író megismertet, a mint a várkastély gerendás termében ujságot lesnek és furfangon törik fejüket, míg a kapu mellett kovás puskájával őrt áll a hajdú s az alsó házakban a rablott prédán dorbézolnak a katonák: mélyen jellemzőnek,

odaillőnek fogjuk találni e durva hangot, melyet mintha csak meg-megszakítana a tivornyázók lármája. Nincs sok szószaporítás, czikornya, édeskedés; mindenki az életnek közönséges, mindennapi, de (s ez bizonyosága a tehetségnek!) jellemzően fölhasznált nyelvén mondja el mondanivalóját. Körmönfont mondások, a nép találó példabeszédei, e durva körben mintegy szótárassá fejlődhetett kifejezések élenkítik a párbeszédeket. Még a szójátékoknak a drámai dialog elevenségét, csattanósságát emelő használata iránt is megvolt az érzék irónkban, s egy-két szóferdítést is vet oda, milyeneknek az időbeli emlékeinkben nem sok példája van, de — mint innen is látszik — tréfa közben szívesen élhettek velők. Így Boldizsár Detreköt mindig Gyötrekőnek mondja, (apjától vette ezt, »mert ő itt nem kóborhat, kiért neki nagy gyötrelme vagyon;«) a barbarus-ból Borbálát ért, s a benedictioból Benedeket. Mindez együtt véve historikusra, aesthetikusra és nyelvészre egyiránt nagy értékű korkép.

E két előny az, mely komédiánk szerzőjét eleve fölmenti az utánczás vádjától, mert jórészt magasabban áll azoknál, kiket alkalma lehetett volna utánozni. Az akkori népi színműnek majdnem korlátlanul szabad alakját megismervén, mindaz, a mit ebben adott, tösgyökeresen eredeti. A mint valaha a keresztyén dráma eleme, a misztérium, külföldről jött be hozzánk a német betelepülők útján, úgy a katolikus liturgia rokonságából végkép kiszakadt, sőt ez ellen fordult népi színmű is. Külföldi iskolákon forgott protestáns papok és tanítók voltak átültetői s lehetek művelői. Első megkezdője a Pádovában iskolázott »bölcse, tanító«, Sztárai Mihály volt, ki az idegen földön megismert hatásos formát fölhasználta hittérítő céljaira; darabjait kinyomatta és úgy terjesztette. Így tettek, tehettek mások is, megismertetvén vallási elveikkel együtt egy új műalakot. Kétségkívül ez — külföldön iskolázó magyar tanulók — volt a főcsatorna, melyen valamint a pseudo-antik, úgy a gunyolódó, polemicus, népies hangú drámák s a moralítások is beszivárogtak. A hatást legfőképp Németországból vehettük, melynek egyetemein ifjainknak legnagyobb része tanult. Voltak Olaszországban is, de sokkal kevesebben s Franciaországba már csak néhányan jutottak. Máskülönben is Németország érintkezett legsűrűbben s legtöbb ponton

hazánkkal, melynek német lakosai mindig igyekeztek külső atyjokfiainak szellemi életéhez simúlui. Német kereskedők, tudósok, tanárok jöttek-mentek s élénk összeköttetést tartottak fenn a császári birodalommal. Így aligha tévedünk, ha drámai irodalmunk első jelenségét főleg a német színmű zsengeivel hozzuk kapcsolatba. Jártak ugyan akkoriban nálunk spanyolok is, még pedig nagy számmal; de azok zsoldos katonák voltak, kik ha tudtak is valamit a híres *Celestina*-ról, nagy merészség lenne nekik bármí csekély befolyás tulajdonítani szellemi életünkre.

E rendkívüli érdekű kor, az újjászületés kora volt az, melyben — míg a kolostorokban, a nagyok udvarainál és az iskolák padjain a classicus irodalmak kultusza lábra kapott s a költészetben a tudomány, mesterség és ízlés sajáttságos összekeveredését szülte, — a népek életében is pezsgés indult mindenfelé, mely az irodalomban is tért követelt magának. Idegen törvénynek nem hódolt, egész öltözetét maga gondolta ki s maga varrta meg, és hol csörgő sípkában, hol barát-kázmzásban, hol östörrel kezében mutatta magát. A tér, melyet e népies költészet elfoglalt, lehető legtávolabb esett a merev pseudo-classicizmustól, s az ellentét a kettő között alig volt valahol kirívóbb, mint a drámában. Franciaországban a »plejadok« halavány ragyogása alatt, kik közül Jodelle *Kleopatrá*-ja megalapította az arisztotelesi egység százados uralkodását, a nép a durva farce-okon, és a szatirikus sottise-ken mulatott. Spanyolországban pedig míg Encina, szelíd pásztori játékaí alkalmából, Amerika fölfedezője és Nápoly hódítója mellett üdvözöltetett, mint a comédia megalapítója, odalenn a népnél óriási hatást kitűnő erkölcsrajzával és erőteljes nyelvvel a huszonegy fölvonásos *Celestina* tett, melyet német fordítója *Hurenspiegl*-nek nevezett el. A Gonzagák, Esték, Medicik olasz udvari költői föltámaszták a római színművet; de emellett sem az alakos játékok fecsegő Dottore-jének, együgyű Pantalone-jának, furfangos Arlechinó-já-nak, nagyszájú Scaramuzzájának, sem a commédia dell'arte-k bohóczaínak nem volt okuk a panaszsra¹⁾ Az angol dráma igen messzire sohasem távozott a

¹⁾ Az utóbbiak s a velök áltálín egy kalap alá foglalt alakos játékok közti különbségre l. J. L. Klein: *Geschichte des Dramas*, IV. k. 902—3 l.

népi iránytól és erőteljes, izmos munkával egyengette az utat Shakspeare előtt.

Mindez irodalmak törekvéseikkel, irányzatukkal, hatásukkal távolabb estek tőlünk. De hát a kiket legközelebb állóknak mondtunk hozzánk, a németeknél hogyan állott e korban a dráma ügye, melytől a magunké valószínűleg első lendületét vette, s vajjon névtelenünk az általános formán kívül nem kölcsönzött-e talán innen egyebet is? A német városi társas élet segítette bizonyos önálló formára az egyházon kívüli színjátékot. A XV. században jöttek divatba az úgynevezett farsangi játékok, melyek közül igen sok jutott el korunkra.¹⁾ Jó kedv termette valamenynyit kedvederítőnek. Nürnberg és Augsburg voltak főfészkeik. A farsang zabolátlanságai közt a fiatalok néha útczán adták őket elő; máskor egy-egy ismerősük háza elé gyülekeztek, s miután a bekialtó szándékukat a gazdának bejelentette, a helyet számukra elkészítette, eljátszották a darabot, s végre csapra ütöttek egy hordó bort és tánczra kerekedtek. Ez előadások kezdetlegességéhez tökéletesen illettek a darabok maguk. Főczéljuk a nevető kedv fölébresztése, mely mellett olykor megfér valami komoly jelentőség is, de a durva, tiszteletlen, nyert s élczelődést sohasem nélkülözhetik. Alaki tekintetben igazán csak csiráját képezik a drámának. Egy-egy lapnyi trágárság; hitvány nászajándékok comicus elsorolása; csaló kufárok és doktorok portékáinak ajánlgatása; fejedelmek, papok, urak vétkeinek önmaguk által való előszámlálása: ennyi az egész.²⁾ Egy valaki a declinációkat és eseteket személyesítette meg; egy másik a kártyákat. Kevés érinti közülök a korviszonyokat; Rosenblüttlől van néhány ilyen: *Vom Bapst, Cardinal und von Bischoffen, Des Königs aus Schnokenlant Vasnacht* és a többiek. A nagy áradatban még ezek a legjobbak. A papok, barátok vétkei már többen ostorozzák; de még csak inkább a nézők multságára, mint mélyebb erkölcsi czélzattal. Cselekvényről, mozgásról általában szó sincs bennök, ha a gyakori ütlegetést drámai actionak tekinteni hajlandók

¹⁾ A. Keller: *Fastnachtspiele* aus dem 15. Jahrh. Bibliothek des stuttg. lit. Vereins. 4. Theile 1853.

²⁾ Gervinus: *Geschichte der deutschen Dichtung*. II. k. 596 — 7 1.

nem vagyunk; a személyek nagyobbára egyszer szólalnak meg s minden mondanivalójukat kitálalják. A reformatióval komolyabb hangok vegyülnek e nevető világba. Az írók céljai közé odaferkezik a meggyőzés és megcsúfolás. Pomphilius Gengenbach, bazeli könyvnyomtató a lutheri ügy szolgálatára több drámafélét, dialogizált politikai iratot készít s a *Pfaffenspiegel*, *Laienspiegel*, mindenfelé jól megteszik a magukét. A *Welsch Fluss*-ban és *Alt Eydgnoß*-ban a fiatal dráma gyámoltalanságában is elég erősnek érzi magát, hogy a nagy politica zajába szóljon bele. Tizian és Holbein kalandos életű tanítványa, Manuel Miklós megírja *Todtenfresser*-ét, a halotti mise gúnyját, melyben az egész katolicus egyházi rend, a pápától az utolsó kolduló barátig, megjelenik és bejelenti részét egy nagy világcsalásban. A népszínjátékok szokása, mely előbb Németországnak csak néhány városában és Svájcban uralkodott, hirtelen nagy elterjedést vesz s draszticus eszközeivel rendkívüli szolgálatot tesz a hitújításnak. Ostorával, melylyel különösen a régi egyháznak papságát csapkodja, segít az új felekezetet együvé terelni s félelmetlenségével mindenfelé imponál. Fennmaradt emléke egy előadásnak, melyben a félvilág hatalmas ura, V. Károly császár előtt csúfoltatott ki Regensburgban 1540-ben a reformatió minden ellensége, köztük a pápa és a császár.¹⁾ Ez időtájt kezdődött meg az antik dráma hatása is a németeknél. A XV. század végén Nydhardt Terentium, a következőnek elején Eyb Plautust fordítja, míg a humanisták megkezdik utánzó munkájukat, de egyelőre nem nagy foganattal. A népnél uralkodnak a népi gúnyjátékok s a vásárok egyik bódéjában a pápa, másokban meg Luther fölött nevetnek. A mérges felekezeti színműből lassan-lassan kiszorúl a jókedv, a luciáni hang lesz uralkodóvá, mignem a hitújítás kitéphetetlen gyökereket vervén, Hans Sachs újra művelni kezdi tragédiái mellett a farsangi játékok régi formáját, jóakaratot és termékenységet igen nagyot, de a jellemzés és a nyelv erőteljessége tekintetében haldadást nem sokat tanúsítván elődei után.

Ime futó vázlatban annak az irodalomnak képe, mely a re-

¹⁾ R. E. Prutz: *Vorlesungen über die Geschichte des deutschen Theaters*. 1847. 55—56 l.

formatió eszméivel együtt valószínűleg átültette hozzánk annak egyik hatásos terjesztő eszközét, a dialogizált gúnyíratot, vagy kezdetleges drámát is. Bármilyen lézagos volt a rajzolt kép, arra elég, hogy kimondhassuk: névtelenünk csak a külső formát kölcsönözte, mert a szellemmel, melyet bele tudott önteni, mindenestre felülmúlta előképeit. Azt a velős és esinos jellemző tehetséget, azt az erővel és fordulatokkal teli drámai nyelvet, azt a hamisítatlan, eredeti, nemzeti színt, melylyel *Comediá*-nkban találkoztunk, hiába keressük ezidőben a németeknél, akár Hans Sachs-nál, akár elődeinél. Írójának érdemét kétszeresnek fogjuk tartani, ha meggondoljuk, hogy aligha volt színpadja; s fájdalomunk is kettős lehet, ha eszünkbe jut a viszonyok mostohasága, melyek ily derekasan csírázott nemzeti drámánkat hosszú időre elfojtották.

VII.

A *Comediá*-nak kiragadtatását az elveszésből és feledésből Karádi Pálnak köszönjük. A magyar reformatió ez érdekes alakjának életéből Bod Péter jegyzett föl néhány vonást. ¹⁾ Superintendense volt a magyar alföldi unitárius egyházaknak s 1579-ben Bethlen Gergely, temesvári kapitány udvari papja. Erdélyi hitfelei közül a Krisztus-imádóknak ekkor írt egy hosszú levelet, tele keserőséggel a Blandrata által megejtett Dávid Ferencz tragicus sorsa fölött, ki ez esztendei jun. 2-án lehelte ki nyugtalan lelkét dévai tömlőczében. Levelét haragjában Hunyadi Demeter szuperintendensnek, Bazilius István, Szathmári István és Eppel János, kolozsvári papi férfiaknak, »Júdás Iskariótes testvéreinek« ajánlja. ²⁾ Magyar nyelven magyarázatot írt Hó-zseás és Jöel profetiájához s János mennyei jelenéseire; de hogy ezek megjelentek-e nyomtatásban, nem bizonyos.

E férfúnak akadt kezébe a Balassi Menyhért árúttatásáról írt comédia s abrudbányai vándor nyomtató mőhelyében kinyomatta azt, íratása után négy esztendővel: 1569-ben. A múlt században ébrodezett könyvészetünk s irodalomtörténetünk mitsem tud róla. Második fölfedezője Horvát István volt, ki 1803-ban Teleki László gróf könyvtárában a munkának egy példányára akadván, arról először tett 1806-ban futólagos említést ³⁾. Innen

¹⁾ *Magyar Athénás*, 130—131 l. Bod mindig Kárádi-nak nevezi.

²⁾ Aranyos-Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. 1839. 81, 82 és 91 l.

³⁾ *Hazai Tudósítások*, 1806. 48. sz.

került a comédia czíme Németh Jánosnak a magyarországi könyvnyomtatásról írt munkájába.¹⁾ Majd ugyancsak Horvát István bővebben is megemlékezik róla az 1819-ki *Tudományos Gyűjtemény*-ben²⁾. Leírja az egésznek teljes czímét, egy mondatot az előszóból, a közbeszólók jegyzékét s néhány téves megjegyzéssel kíséri. Szerinte Karádi Pál volt a darabnak mind írója, mind nyomtatója, s ebben sejti a legrégibb, nyomtatásban kijött magyar komédiát. Csak az előszót kellett volna olvasnia, hogy az első tévedést kikerülje. A második véleményt Sztárai két színművének Toldy Ferencz és Apponyi Sándor gróf általi fölfedeztetése czáfolja meg. Az egész drámai satirát — az érdekes előszó kihagyásával és a maihoz simuló helyesírással — Toldy közölte költészeti kézikönyvében³⁾; ugyancsak ő méltatta először behatóbb történeti és széptani criticára. Német fordításban, terjedelmes és érdekes tájékoztató értekezéssel, Kertbeny bocsátotta közre.⁴⁾

A *Comedia* fenmaradt, maig egyetlennek ismert, 1569-ben nyomtatott példánya a Teleki-könyvtárral az akadémiaéba került. Itt őriztetik máig, mint egyike ama kevés dicsőséges emlékek, melyeket a XVI. század szellemi élete ránk hagyott.

¹⁾ *Memoria Typographiarum incliti regni Hungariae et Magni Principatus Transilvaniae*. 1818. 381 l.

²⁾ V. kötet. 80—82 l. Az *eperjesi, abruggbányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században* című cikkben.

³⁾ Csak az első kiadásban foglaltatik: I. köt. a 81—98 hasábon. A második kiadásból az egész kimaradt.

⁴⁾ K. M. K.: *Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha*. Leipzig, Veit, 1874.

